

Napút-füzetek

2020 150.

Druzsín Ferenc

„Akár a hajdani prédikátorok...”

Lapok Tolnai Lajos „szépirodalmi erkölcsstanából”

KELET NÉPE

FŐSZERKESZTŐ: MÓRICZ ZSIGMOND

ZÁSZLÓHAJTÁS

az elsikkasztott s mégis legnagyobb magyar regényíró elme

TOLNAI LAJOS

előtt

Írta: MÓRICZ ZSIGMOND

Már ez nem irodalmi kérdés, ha irodalomtörténeti is. Az a gyilkosság, amit Tolnai Lajoson elkövettek az élet, beletartozik a magyar történelembe. Semmi sem mutatja meg annyira a múlt korszak szellemét, mint ez a bámulatos és meggráztatott sors.

A magyar átalakulás kora a negyvennyolcas forradalomtól a világháborúig tartott. Ez alatt az idő alatt kellett a Tripartitum népének a modern európai nemzetté átalakulnia. A feudáliszmus leépítését, a népszabadság megteremtését kellett ez alatt az idő alatt végrehajtani.

Roppant szerencsétlenség volt, hogy azok a tehetségek, akik a negyvennyolcas időket megteremtették, irányították, vagy elesetek, mint Petőfi, vagy emigrációba szorultak, Kossuthkal, vagy elémultak, vagy átgyergeltek. De csaknem valamennyien lehetetlenültek. Voltak, akik megtagadták a saját életüket az új korszakban is. Deák, Eötvös, Jókai, Kemény Zsigmond. De ezeknek köze volt hozzá, hogy egyikük sem volt elég rohanó és viharzó: így az általuk vezetett munka a felfelé haladás igen lassú és igen ingadozó útján ballagott.

Nem is volt tiszta képük a tennivalókról. Nagyon is okos emberek voltak, akik bele tudtak fulladni a minden-napok peremutató lassúságba haladó ütemébe. Így kellett annak történnie, hogy még a jobbágyszabadság végrehajtása is az abszolutizmus hivatalnokainak emlékéhez kapcsolódott. Amilyen nagy és tüzes volt a magyar nemesség a megajánlásban, annyira nem volt képes résztvenni a végrehajtásban. Ha nem tűri le a nemzeti ellenállást a hatalom, ha természetes módon a megszárvak maradtak a vezetésben, akkor egészen másképpen folyik ez is le. Akkor gyorsabban és alaposabban lehet megcsinálni a nagy átalakulást. Így azonban egészen céltalannul, tervtelennül addódt és oldódott a végtelen távolságok átvirradása.

A magyar nép, a magyar falvak, tökéletesen magukra maradtak. Egyformán megsemmisült az addig uralkodó ormos osztály, ahogy képtelen volt felszárjani az addig cinnyomott jobbágysághoz az új nép. A falvak kúriái nem lápták meg senki részéről azt a politikai lákát, hogy azonnal és habozás nélkül vegyék a kezükbe történelmi

hívását alapján a további alkotó, építő és szervező munkát. Ezek a szegények úgy maradtak álmódva és elálmilkodva az új napok alatt. A régi uraskodás, ami annak idején csak természetes következménye volt foglalkozásnak: a fegyveres rendtartásnak, most minden alap nélkül mint végcél és rendeltetés állott öregek és fiatalok lelkében. Kénytelenek voltak megfosztva földjüktől és annak ellenértékétől, elválasztva a régi termelési rendtől s annak munkásságától, bele nem tanulva s meg nem tanulva az új életformákra, — a sírva vigadást kitermelni a bor, cigány és kártya mellett tékoználni el az annyira arkaikus roppant értékeket.

Ugyanakkor a nép, szintén magára maradván, vezetőik és példaképek nélkül, félzsáradag tovább élte a garda-néki méhkas tengődését. A falvak elvesztették az urakat s mégis jobbágyszerelemben maradtak együtt, mert nem volt más lehetőség. Nem tudtak másképp élni, csak ahogy háromszáz éven át tanulták: gyámság alatt. Maguk lettek önmaguk gyámkái: akkor kovácsolták ki a falutörvényt. Ahogy a parasztság a török időkben, mikor uralk elmenekültek, átvette a parasztsármegyet s maga játszotta s csinálta komolyan a nemesi vármegye mintájára a saját közigazgatását, most úgy tartották fenn a falutörvényt és a rendet, a mérésített együttműködést, míg lassan az élet vére résen be nem nyúl a lelkükbe s az állammal szemben is valami új viszonyt nem készít.

Ez egy tilkosztos korszak, amelynek még nincsen meg a történelme s nincsen meg a lehetőség sem, hogy az ember belendzhesen. A szereplők lassan elhaltak, el-múltak, az oknyomozó munkát jóformán senki sem kezdte el.

En éppen ezzel foglalkozom. Mióta a Kelet Népe-nél állók. Természetesen addódt: Most, ebben az évben sokat jártam azokon az utakon, ahol negyven évvel ezelőtt tanulmányutakat tettem, az alföldi magyar paraszt falvakon, s alkalmam van látni, mi hát az az átalakulás, amit ez az ötven év hozott. En még a tiszta jobbágysághoz élttem s annak három fő típusát láttam tizenkét éves koromig. A mai falu már egészen más, ha nem külső-ségben, de a mai ifjúság szellemében igen.

1. Közelítés Tolnai Lajos életművéhez. A versektől az elbeszélésekig. **Első bekezdés.**

Nem volt egyszerű Tolnai Lajos indulása.

Versekkel kezdődött, ám úgy hívták a szerkesztőt, akihez bevitte, hogy Arany János. Valójában itt véget is ért, mert a Szépirodalmi Figyelő szigorú szerkesztője, aki korábban tanára volt Nagykőrösön, leállította.

– Mit akar ezekkel a versekkel? – kérdezte, amikor átfutott egyet-kettőt.

– Csak írom.

– Hát tudja, mit? Ne írja.

De le lehet-e állítani egy pályakezdőt a XIX. század hatvanas éveiben, amikor mindenki költő akar lenni? Egy fiatalembert, akit „hajt a szentlélek”, s aki Arany tanítványa volt, s mert olvasható írása volt, Arany kérésére ő másolta azokat a költeményeket, amelyek 1856-ban meg is jelentek.¹ Ismerte Arany barátait: Tompát (akinek költészetéből a későbbiekben doktorált), Lévyt, akinek *Mikes* című versét egy ország tudta könyv nélkül:

Egyedül hallgatom tenger mormolását,
Tenger habja felett futó szél zúgását,
Egyedül, egyedül
A bujdosók közül
Nagy Törökországban (...)

Tompa a másik közeli barátja Aranyinak; *A gólyához* egyes sorai szállóigévé váltak, s lett egyikből-másikból ösztönző erő *A báróné ténsasszonyhoz*, melynek egyes fejezeteiben ugyancsak arról van szó, hogy „Testvért testvér, apát fiú elad”... és „Mint oldott kéve, széthull nemzetünk!”

Oly költő- és költészetközelen élt Tolnai Lajos, hogy az „áthallások” szinte diktálták neki a képeket, olykor még sorokat is: hogy ne írt volna?!

Szíven ütötte Arany tömör vélekedése; elfogadta az elfogadhatatlant, de csak félig-meddig fogadta meg: többet nem mutatda meg, amit írt, s ami öszszegyűlt, abból kiadott egy kötetet *Tolnai Lajos költeményei* címmel. S itt véget is ért a költői pálya.²

A kötetben a kor „divatja” szerint sorjáznak a költemények. Kettőből idézek is: nem rosszabbak a hatvanas évek „átlagánál”; ügyes verselő (ő, az a csaknem 100 lemásolt Arany-költemény!); balladák (mindenki „skót balladát” írt ebben az időben), életképek, hangulatok, s itt-ott egy szép áthallás Tompa virágregéiből. Az *Oly szép a reggel* című versből idézem az első két versszakot:

Oly szép a reggel, oly szelíd a lég –
Rózsa, liljom kitárta kebelét;
A fényes nap lombok felett ragyog;
Lombok között lágy szellő andalog.

¹ Arany János *Kisebb költeményei*, Pest, 1856, Heckenast Gusztáv.

² Tolnai Lajos *költeményei*, Pest, 1865, Hartleben Adolf tulajdona.

Erdőbeli szabad kis madarak
Ágról ágra röpködve szállanak.
Oly szép a reggel, oly szelíd a lég,
Lelkem gyönyörrel, kéjjel megtelék.

Egy balladájából is idézek; „áthalljuk”, amit Tolnai Arany felől: a megrontott Virág Lidi néprajzilag hiteles átkát:

„Te bokor, te bokor, verjen meg az isten,
Soha irgalommal reád ne tekintsen,
Gyökered rohadjon,
Ágad elszáradjon,
A helyeden undok, mérges víz fakadjon.

Te ifjú, te ifjú! pokol átka érjen;
Minden porcikádban pokol tüze égjen,
Minden ételedbe,
Minden italodba
Pokol tüzes lángja
Legyen beleoltva.” (Virág Lidi)

(Az átok – tökéletes: a szövege is, és lélektanilag is helyénvaló. Akad még érdemes költemény a kötetben, de jobb, hogy „eltérült” Tolnai Lajos a széppróza felé.)

A második „bekezdés” – fordulat!

A *sötét világban*³ beszéli el, hogy Aranyékat természetesen továbbra is látogatta. A Szépirodalmi Figyelő szerkesztőjét nem merte gyakran zavarni; ha ment is hozzá, többnyire azzal az ürüggyel, hogy dohányt vitt neki. Arany felesége, egy kitűnő műveltségű, jó magyar asszony – olyankor, ha régi ismerős kereste férjét, be-be szokott tekinteni a szerkesztői szobába.

„Híves, őszi, esős idő volt vagy koratavaszi – csak azt tudom, hogy hideg volt, Egyetlen szép leányuk, Juliska is odabent ült atyjánál. (...)

Én valami nagykőrösi hangversenyt beszéltem el, melyen Aranyné igen jóízűket nevetett.

– Jaj, lássa, édes Tolnai, miért nem írja le ezeket. (...) Ezeket maga jól le tudná írni.

Juliska hangosan kacagott, tapsolt, és biztatott, hogy írjam le a hangversenyt.

Aranyra néztem, hogy mit csináljak.

– Na, próbálja meg – mormogá mosolyogva.

Aztán a beszélgetés más tárgyra ment át. Jött Gyulai – s én ajánlottam magamat.

(...)

Pár hétre rá e látogatás után megint bekopogtam a szigorú szerkesztőhöz. Élesen, zordan nézett rám apró, fekete szemeivel. Bocsánatot kértem, hogy egy elbeszélést hoztam.

³ Az életrajzi vonatkozásokat A *sötét világ* 1942-es (Athenaeum) kiadásából idézem.

- A kőrösi bálról.
- Nem. A lutris mesterről.
- Ki az?
- Egy szegény falusi rektor.
- Adja ide.
- (...)

Hát a Figyelő következő száma már hozta A lutris mester-t.”

„Az ötforintos” bekezdése.

A versek ideje elmúlt, viszont megszáporodtak A *lutris mester*-féle elbeszélések. A hatvanas évek második felében már felszáporodtak két kötetig: *Életképek* (1867), *Beszélyek* (1867), s ez utóbbiban

Az ötforintos.

Róla eszembe jut gimnáziumi tanárom, Boros Dezső.

Amikor a tananyagban a XIX. század végéhez értünk – ez 1957-ben, Kaposvárott a Táncsics-gimnázium III. B osztályában történt. Boros tanár úr behozott egy vékonyka, kék borítású könyvecskét: *Az ötforintost*.⁴ „Kitűnő író érdekes elbeszélése. Megvan pár példányban az iskolai könyvtárban is.”

Boros tanár úr órái jószerivel az egyetem előszobáját jelentették. Szakfelügyelő volt a megyében, és csak a hét első három napján volt a Táncsicsban. Ezeken a napokon két-két óránk volt egymás után; a 42 fős reál (fiú-) osztály ilyenkor „elköltözött” iskolán, városon, minden földi tereken túlra, és pont egy (egyetemi) előadásnyi időt az irodalom, a művészet, a szellemi értékek valóságában töltött el! És ez így ment végig a gimnáziumi években! (Megjegyzem, ettől még az osztály nem vesztette el „reál” jellegét: az érettségi után a 42 fő 80%-a a felsőoktatás „reál” intézményeiben folytatta. Talán egyedül én lettem „humán”.)

Hányan olvasták közülünk *Az ötforintost*?

Akkor sem tudtam, de minálunk versengés folyt, ki tud több és hosszabb részletet a *Hamlet*ből vagy *Az ember tragédiájából*. Bizonyos, hogy sokan olvasták.

Korai írása ez Tolnainak; jó évtizeddel korábbi, mint Schwindler Gusztáv esete a nagy-kakasdiakkal, s a „gonosz” is épp csak érlelődni kezdett ...

Az „*erkölcsi ember*” azonban már bejelentette igényét a világ formálására.

Az elbeszélés hőse, Bányai Péter, „kis városházi írnok s több vidéki ügyvéd megbízottja”, a Paradicsom téren lakik „a harmadik emelet egy olcsóbb fajú lakosztályában”.

Története úgy kezdődik, mintha Jókai írta volna:

„E családról és lakásról csak azért is elhatároztam magamban bővebben szólani, hogy a nagy közönség részvevő figyelmét, habár csak egy kicsinyke mértékben is – erre irányozzam. Ó, szíves olvasó, ne tedd le kérlek e lapot, szemöldökeidet ne húzd össze, nem jövök ível kéregetni, melyre a nagy summakat író előkelő családok neveit magam írnám – nem jövök semminémű utógondolatokkal vagy jól kicsinált tervvel, mely erszényed vesztére, kisebbitésére törne: egyszerű, nyugodt, barátságos képpel jövök, azon reményben, hogy egy szegény családról szóló elbeszélésemet te meghallgatod.

⁴ Bp., 1951, Szépirodalmi K.

A Paradicsom tér, ha csak egyszer jártál is Pesten, vagy még inkább, ha éppen itt helyben lakol: előtted okvetlen ismeretes; ott árulják a legnagyobb zöldséget, a legolcsóbb s legízesebb tököt télen s a főtt tengerit nyáron.”

Szegény család a Bányai Péteré; ám amint belép a történet a „családi körbe”, már nem Jókai írja a mesét.

„Bányai Péter asztala előtt ül, a rábízott ügyekben válaszol, majd a hivatalos másolatokhoz fog (...), s némi reménnyel választ ki egypár családot, hol munkájáért egy kis kölcsönhöz vél juthatni. Fölkel, s nem veszi tekintetbe a szegényt, mely a legjobb ajtók előtt már visszafordította. (...)

– Tíz, tizenöt forintot kérek, de természetes, hogy nem kapok – mondja magában (...).

– A Tekintetes ügyvéd úr – (azért írom nagy betűvel a címet, mivel egy szegény, pénzt kérni indult ember ezt képzeletében sem merné másképp látni...)

– Idehaza van.

Bányai botját, kalapját leteszi az előszobában, a szolgára jóakaró nyájas-sággal tekint – s remegő szívvel, csendesen kopogtat. (...)”

Bányai Péter többnyire nem kap, annyit legalábbis, amennyit kér.

Tolnai más útra viszi hősét.

„Valaha kitűnő rajzoló volt tanulótársai között – s most is – csakhamar *egész tiszta, ép állatfejeket rajzolt*, olyanokat is, *aminők a bankjegyeken láthatók*.

Az ötöst úgy kíváncsiságból elővette, s összehasonlította a rajzolt alakokkal. Mosolygott.

– Menne bíz ez, ha akarnám! – sóhajtott és nem bírta letenni a bankjegyet. (...) S micsoda vétket követnék el? (...) Melyik előbbvaló, az-é, hogy családom koplaljon, és kidobjanak a házból...” (Kiemelés: D. F.)

A kényszerűség segített a döntésben. A működésbe fogott préssel sokkal többet lehetett...

A pénz „barátokat” hozott, népszerűséget, azután vidéki birtokot, „emelkedést”: egyelőre esküdt, ám rebesgetik, Bányai Péter főbíró lesz. Feleségével álmodozik: „Látod, milyen jó az Isten! A gyerekeket beadom a jövő ősszel iskolába, legyenek tanulók, tanítatom őket (...)”

Ha Bányai Péter figyelne, ha hallgatózna:

„(...) A fészer alatt egy üres hordóról nagy ropogással pattogott le az abroncs, a konyhában is meg-megreccsent a széles új almárium (...)

A kutyák talán erre füleltek. Az is meglehet, hogy az egész nem volt más, mint a baglyok röpködése (...)”

A *baljós jelek* ezúttal sem hazudtak.

Egy szép napon a hivatal udvarán megjelentek a zsandárok.

Mielőtt a Dunához követnék Bányai Pétert, tegyük fel a kérdést: miért adta a III. bések kezébe ezt a Tolnai-művet Boros tanár úr?

Nem a manapság „divatos” válasz a jó, hogy ti. mindegy, mit olvasnak tanítványaink, csak olvassanak! Ennél magasabbra nézett, és többre becsült bennünket a Tanár úr!

Volt miről beszélni, lenne ma is, ahogy a Tolnai-művek többsége esetében. Hogy miről beszélgettünk Boros tanár úrral, már nem emlékszem. Bizonyára a történet etikai vonatkozásairól.

Ma ugyancsak Bányai *erkölcsi mércéje* fog meg elsősorban. Például az a töprengés, az az igyekezet, hogy hősünk meggyőzze magát, rá lehet lépni a helyes útra. Én ezt „a bankóhamisító monológjának” nevezném; mintha Hamlet „jelmezében” akarna dűlőre jutni, ám nem „a lét kérdésében”, hanem a „tenni vagy nem tenni” tolvajpraktikában!

„Igen, (...) nem fogtok bennem csalódni, olyan gazdag nem vagyok, miként hiszitek, (...) de megadja a jó Isten, (...) kiegyenlítem, amit az ördögtől fölvettem, segíték szívesen boldogon-boldogtalanon (...). A szegény, dolgozni nem tudó családoknak *alapítványt teszek*, nem nyugszom addig, míg az Istennel nyílt sisakkal nem beszélhetek (...) A prést (...) azonnal elégetem, a nyomtatott bankókat kicserélem valahogy, egy pár ezer forintot összezsínálok, csöndesen elindulok, és én hiszem, hogy az egyszeri, szerencsétlen, ballépésre vetemedett Bányai minden becsületes emberrel kezert foghat még.”

Ez a „monológ” – *inverze az „igazinak”*.

Nem nagy formátumú, nagy dolgokban illetékes hős ad elő benne sorskérdéseket, hanem egy kisstílu csaló, aki ha – Isten segítségével – eljut pár ezerig, kilép az alvilágból, és „nem ér a neve”! Tulajdonképpen egy tragikus hős emberiség-gondolatainak mintájára a maga Hamlet-maszkba bújtatott silány gondolatait foglalta „hősmonológba”. Van benne önsajnálát, hit-remény-szeretet, esztétikai oldalról nézve azonban – *paródia!*

Most már kimehetünk a *Dunához* – Bányai után.

„Az éj hosszú volt és hideg, éjfél tájban feljött a hold, s rávetette fényét az alvó ember nyílt, mozdulatlan szemeire s meghidegült szóltan ajkaira. A szegény esküdt ott aludt másnap is, de a küszködő szív bevégezte harcát, s a nagy fekete vigyázó kutyának nem volt már többé mit őrizni.”

A családnak azonban jár a részvét.

„Ó! ti, kik ismeritek a szegény özvegy Bányainét, ki kétkézi munkával tengeti családját, meg ne mondjátok neki, hogy kedves, megsiratott, szerencsétlen férje történetét ti is hallottátok valahol.”

2. Ki volt Tolnai Lajos?

2.1. *Emberek, évek, események.*

Református lelkész volt; művelt ember. A pesti egyetem katedrájára készült, *Tompa Mihály költészete* címmel doktori disszertációt írt, amely meg is jelent a Budapesti Szemle 1878. XXXV. számában (27–86.). Habilitált, egyetemi magántanár címet kapott, ám katedrát sohasem. Az utolsó negyedszázad „irodalmi nagyhatalmaival” nem ápolt olyan kapcsolatot, hogy erre bármi esélye lehetett volna. Voltak persze barátai, jóakarói is, de valójában senki nem akart Tolnai Lajosért frontot nyitni Gyulaiékkal.

Volt olvasótábor: népes és vegyes; az erkölcsi tisztaságért perlekedő írókat becsülték, a hangerőt azonban némelyek erősnek találták, és az is felmerült ellene, hogy néha nagyobb ütött, mint a szépirodalomban azt megszokták. Még monográfusa, Gergely Gergely is említi a százados kifogást:

„Erényekben gazdag, és ugyanakkor sok hibával küzdő író Tolnai, jó szeme és jó ítélőképessége van s művészi tudatossága, ízlése és érzékenysége sem

mindennapi. Nagy kár, hogy zaklatott élete, folyton forrongó temperamentuma nem engedi meg számára a kellő műgondhoz szükséges elmélyülést, s így nem válogatja meg, céljai érdekében sem, mindig kellően anyagát, és cselekményeit sem építi annak megfelelő szigorú renddel. (...)”

„Forrongó temperamentuma” jórészt apai örökség: Hagymássy Sándor hirtelen haragú ember volt. Nótárius volt Váralján, amikor a következő eset történt:

„Hosszú büröksípokkal tértem haza a temető aljából. Rendkívül boldognak éreztem magamat, mert az én sípjaim voltak a legszebbek és leghosszabbak.

Csináltam is akkora lármát, hogy anyám, arcából kikelve, futott ki a szobából.

– Nem tudod, mi történt, jobb volna, ha sírnál.

Ő félrefordult és sírt keservesen.

(...)

– Eddig nótárius gyereke voltál, ezentúl isten viselje gondodat.

– Apám beteg?

– Ej! megpofozta főbíráját.

Nekem ez a keserű pont az első emlékem, mikor ott állottunk, hogy apámat, aki nótárius volt, elcsapják a hivatalából.

(...)

Nagy szélesfejű kopaszos ember volt, kerek szakállal, vastag bajusszal, telt, piros ajkakkal és nagy kék szemekkel.

Beszélte a kisbíró, hogy apám egy lovat fel tudott emelni.”

„Apám családja – nem hiúságból, olcsó dicsekvésből hozom fel, mert hiszen a nevet nem is használom, mivel Tolnai írói név alatt írok és élek első léptem óta, hanem csak megemlítem, hogy a Hagymássy-család már 1210-ben az Árpádok alatt szerepel. Őseim erdélyi primások voltak, a legmagasabb hivatalokat viselték, és magának Bocskay Istvánnak, a választott, inkább a szultántól kinevezett magyar királynak felesége Hagymássy leány volt. (...) Birtokaikat lassan-lassan elvesztették, s majd Somogyban, majd Zalában, végre Veszprém, Fehér és Tolna megyékben tűnnek fel.

Ami a nagy birtokból, fényes ősi névből megmaradt rám, a nemesi diploma, s a Kis- és Nagy-Pirithy melléknév. Egyik-másik ősöm más nemesi predikátumot is használt.

Béke velök!”

Még egy adalék feltétlenül szükséges Hagymássy Sándor teljesebb és igazságosabb jellemzéséhez. Ez a történet 1848 tavaszáról, a gyönki évekből, a forradalom gyönki napjaiból való:

„Apám éppen negyvennyolc éves volt, hatalmas, erőteljes ember, természetes, hogy ő mint ilyen, semmiféle egyesületből, gyűlésből ki nem maradhatott. (...)

– Jönnek a horvátok – zörgetett be hozzánk egy kora reggel Bévárdy úr, a kasznár, ki a szomszéd urasági épületben lakott. – Itthon van-e a szomszéd úr?

(...)

Délre már puskával, karddal, tölténytartóval és tollas kalappal jött haza. Hol vette mindezeket oly hamar, mikor egy csepp kis hivatalt másfél év alatt nem tudott sehogy fölhajhászni – nem is képzelhettük.”

Következett Ozora, az ozorai csatába menetel. Az apa a sereggel, fia a Muth kovács fiával; a gyerekek csak a Muth kovács szőlőjéig. A két gyerek kalandja, életük első „pincszere” Tolnai valóságos lélektani remeklése:

„Megraktam a mellemet kokárdákkal, a kalapomat Kossuth, Batthyanyi és más akkori szép háborús képekkel, s hogy valamiképp el ne maradjak a seregtől, mely a piacon volt összegyűlve, négyes hosszú sorokban – kiszöktem a szőlők közé, amerre az ozorai út visz. Innen vártam, egy magas almafáról, a Muth kovács fiával a fősereget.

– Ah, hallod János – mondtam társamnak – a dobszó. Jönnek. Mehetünk.

– Várj, bemegyünk előbb a pincébe, eszünk valamit és iszunk egy kis bort. Nem lehet tudni, mi történik. Nagyon jó sonkát hoztam.

Nem tudtam ellentállni.

Életem első rettenetes tévedése!

Lementünk a hideg présházba. A papirosból nemcsak sonka, de hideg marhasült, sőt pogácsa is került elő, fehér cipóval.

Gyorsan és erőlesen ettünk. Főképp én, ki igen mérsékelt kosztot éltem.

– Igyál. Fehér. Iszunk vöröset is. Az még jobb és erősebb.

Ittunk.

Szívemet, vagy csak gyomromat soha nem érzett gyönyör töltötte el. Dalolni kezdtünk.

Pohár pohár után csuszogatott. Muthék jó gazdák voltak, és sokféle boruk lehetett, és mi – úgy kell lenni – ebből a sokféle borból, mindegyikből ihatunk.

Nem hallottunk a további dobszóból semmit.

Mintha valami távoli muzsikaszó zsongott volna a fülemben, de mozdulni gyengén tudtam.

Sokat nevettünk és ittunk.

Muth János – mivel a feje fájt, friss szőlőlevelet, vagy fűvet hozott be és szó nélkül lefeküdt. Láttam, hogy aludni akar.

Küzdöttem egy darabig magammal, de az erős égető borok után a friss hideg fűvet igen megkívántam, s a fejemet odahajtottam a Muth János feje mellé.

– Teremtő Isten – kiáltottam fel, de már délután, rettentő álmomból –, János, a sereg –

– Hagyj békét. Rég elmentek. Én már lent voltam az országúton, már szállingóznak hazafelé. Tamáska csizmadia egy vég posztót hozott a nyereg alatt.

– Hát ló?

– Ló, ló, horvát ló. Gyönyörű kis ló, szürke.

Sírva fakadtam, hogy ilyen szerencsétlenül jártam.

Kitámolyogtam én is és csak lassan nyertem vissza erőmet.

Oh milyen dalolva, kiabálva jöttek a szekszárdiak, a tolnaiak, a földváriak.

Mindenki hozott valamit, vásznat, ruhát, késeket, villákat, ezüstneműeket. Üresen nem jött senki.

(...)

Én elindultam, hogy várjam apámat. Majd egész Hidegkútig elébe mentem. Meg is találtam. Üldögélt egy útszéli körtefa alatt, a luteránus kántorral, Schneider Jánossal.

(...)

Hogy nem láttam se posztót, se vásznakat, se sisakot, se lovat, megkérdeztem, hogy: édes apám mit hozott?

– Mit hoztam? Hát rabló vagyok én?”

Iskolák: Gyöng, utána Nagykőrös; a tanári kar koronája: Arany János.

Az élet, a pályák: Pest – tanár; versek, elbeszélések. Marosvásárhely.

Amikor 1868-ban elnyerte a vásárhelyi lelkészi állást, örömmel hagyta el a fővárost, a tanári pályát, s örömmel lépett a szószerkebe. A templomon kívül is nagy tervei voltak: hamarosan megszervezte a *Kemény Zsigmond Társaságot*, mégpedig alig egy évvel a nagy író halála után. Verekedésbe ugyan nem bonyolódott senkivel, mint apja valamikor; sem paptársaival, sem a város előkelőségével, de egyre gyakrabban támadtak zördülések, haragok, úgy, hogy „a templomi szószerke lobogó máglyává változott” alatta. Ugyanekkor pedig már kezdett alakot öltetni a Tolnai-kettőskép: a művelt, nagy hatású alkotóé és a kiállhatatlan, összeférhetetlen emberé.

2.2 Értékelése. Utóélete.

Halálát követően ugyanez a kettősség kísérte egészen addig, amíg a legrosszabb is bekövetkezett: elfelejtették!

Természetesen értékelése is felemás. Több elmarasztalás érte, mint elismerés. Akik igazán számítanak, azok ismerték és elismerték.

Endrődi Sándor „gyűlölködő természetét” emlegette, s úgy találta, hogy „oly gyönyörűséggel hóhérolja le az embereket, mintha az erkölcsi kivégzést tartaná a leghumánusabb igazságszolgáltatásnak”.⁵ Pintér Jenő is az indulatos Tolnaival viaskodott; megbocsáthatatlan vétkének tartotta, hogy „gyűlölte a tekintélyeket, haragudott a gazdag emberekre”.⁶ ám hogy okkal gyűlölte-e, hogy indokolt volt-e haragja – ezt Pintér Jenő nem mérlegelte. Császár Elemér talált ugyan „a regények között egypárat, (...) mely egy vagy más szempontból méltó a figyelemre”, *A báróné ténsasszonyról* pedig éppenséggel azt írta, hogy „Tolnai legmozgalmasabb, legnagyobbserű alkotása”, ám az ő Tolnaija is „elvakult haragjában nemcsak a meglévő hibákat és vétkeket túlozza, hanem egészen alaptalan vádakkal feketíti be mind a közelmúlt, mind a jelen társadalmát. A Bach-korszak képe nála szörnyű hazugság: a magyarság meghódol a cseh beamtereknek, ünnepli, tejbe-vajba fürösztli őket, befogadja családjába, s olyan együgyű, hogy egy-egy szélhámos egész városokat lépre visz.”⁷ Császár Elemér Tolnai egyik legnagyobb érdemére tapintott: „Az urak és A báróné ténsasszony olyan célpontokat talált telibe, amelyeket soha nem mertünk (nem is akartunk!) célba venni.”

Akik tudták, ki volt Tolnai Lajos.

A Nagyváradai Napló 1902. március 21-i száma megrendült szavakkal búcsúzott az elhunyt írótól. A szép és méltó sorokat a lap fiatal újságírója, Ady Endre írta.

„Tolnai Lajos mester: köszöntünk e ritka pillanatban! Úgy gondoljuk, hogy most nem bánt semmi, s nem akarsz senkit bántani. Mi is bántana, s miért is bántanál? (...) Olyan szép márciusi nap van különben is. (...)

⁵ In: *A magyar irodalom története*, szerk. Ferenczy Zoltán, 1896, II. k. 748–49.

⁶ Pintér Jenő: *A magyar irodalom története*, Bp., 1938, 588.

⁷ Császár Elemér: *A magyar regény története*, Bp., 1922, Pantheon RT., 266–273.

Ilyenféléket mondhatnánk, ha itt a te ravatalodnál egyáltalán szükséges volna beszélni. Hiszen beszédes ez a te ravatalod: rettenetes t e t e m r e h í v á s .

Jöjjetek, barátai, ha voltak!... Ecce homo sapiens – h ü l t e n...

Nem volt semmi bűne, csak különb volt, mint a többi. Éles volt a szeme, tehát keserű volt nagyságos szíve, s rombolóan lázas az agyveleje. Mellékesen pedig legelső íróembere volt ez országnak, és még ezt meg is bocsátották neki... De hogy látni és beszélni mert, ezt nem bocsátották meg soha.

(...)

Kemény, cinikus emberek vagyunk, de elbőgjük mindjárt magunkat... Itt hagyunk hát, Tolnai Lajos mester. (...) Visznek mindjárt a dízsírhely felé... Törődj bele... Megesik ez mindenkivel, s teveled, pláne, nagyobbak is megestek...

Egyébként szép tavaszi idő van, a föld forog, már érdemes magyar írókat is ingyen és díszesen temetnek. Mindazon által megverte az Isten, aki még vagy háromszáz esztendőn belül úgy teremődik a magyar földre, hogy megírja vagy kimondja a maga igazait!... (a. e.)"

Már a következő években kezdetét vehette volna a Tolnai-hagyaték, a ropant érték örökbe vétele. *A báróné ténsasszony* lehetett volna az örökösök szemének felnyitója: 1905-ben újra megjelent, s ez három évvel volt az író halála után, mégpedig a Mikszáth szerkesztette Magyar Regényírók Képes Kiadása 49. köteteként. Az is kedvezőnek tűnt fel, hogy ezeket a köteteket reprezentatív külsővel adták az olvasók kezébe, sőt az is, hogy a könyv elé maga Mikszáth írt bevezető-ajánló gondolatokat, az ő szavai bocsátották Tolnait a XX. századba. Ám éppen ezzel az útra bocsátással nehéz egyenesbe jönni: szépet és jót is mond persze, kritikájának egy része is helytálló, azonban mit kezdhett az új század olvasója a bevezető ilyesféle adok-is-el-is-veszek commendálással:

„Makacs, senkivel meg nem férő természet volt, amelynek a tomboló harag az elementuma. (...) A mellett mézédés szavú, mosolygós ember volt, valóságos macska-természet, hízeleg, de karmol.

(...)

Rossz természete mindinkább kidomborodik, híveivel örökös harcban áll, látása elhomályosul, alkalmazkodási képességének utolsó abroncsa is elpat-tan, érzékenysége kicsordul, epe és epe az egész ember. Üt, vág, rúg, a mivel és a mit lehet."

Magyarázni sem lehet ezeket a sorokat, értelmezni kíváltképp. Legfeljebb az kívánczik ki az emberből, hogy az a Mikszáth, aki a sorozatban annyi minden-kivel elnéző volt, Tolnaira a gyarlóságok özönét zúdította! Valójában az író el-lentáborába sem tartozott. Bölcs dolog volt-e ilyen „ajánlást” írni útravalóként?

Olvassuk tovább, ez csak a kezdet.

„Az író szenvedett (...), mert el kellett hagyni az irodalmi focust, de az em-ber kibontakozhatott” – írta a Marosvásárhelyre kerülő Tolnairól. Ennek pont az ellenkezője igaz: nem „k e l l e t t ” elhagynia Pestet, maga pályázott a lelkeszi állásra, ahol az ember nem bontakozott ki, viszont – író lett!

A következő közleményre a fejünket csóváljuk: ejnye!

„A nyomorúságos csendes paplak megadta lelke békéjét. Kedvvel is dolgoz-gatott itt egy darabig, apró gyerekeivel játszadozva."

Mikszáth ismerte Tolnai életét, valószínűleg *A sötét világot* is. Olvashatta benne például a következő drámai mondatot: „A templomi szószék lobogó

máglyává változott alattam. Imádságom égetett; beszédem a csontjaimat tördelte.”

„Apró gyermekei”? Ahol baj van, ott baj van: „Így törekedtem visszaverni ellenségeimet, midőn a sors új csapással sújtotta még perben álló fejemet: *elvette* szépen fejlődött kis *hároméves leányunkat, Idunát.*” (Kiemelés: D. F.)

Végül a legnagyobb *képtelenség*:

„Már tolla is kezdte elhagyni, mikor egy csekély állást kapott egy fővárosi iskolában. E kis jelentéktelen kathedrán érte az alkony. Mikor aztán itt is össze-különbözött mindenkivel és már úgy látszott, megint katasztrófához közeledik, *egy őszi estén – 1892-ben –* előjött a legutolsó barátja, a Halál (...).” (Kiemelés: D. F.)

Tolnai Lajos nem 1892-ben és nem „egy őszi estén”, hanem 1902. március 12-én halt meg. (Kiemelés: D. F.)

Kortárs halála dátumában egy évtizedet tévedni – három esztendővel a halál után!

És miféle „ajánlás” ez *A báróné ténsasszony* huszadik századi karrierje elé?!

Voltak Tolnainak *értő*, szándékukban is nemes *olvasói*, akik sokat tettek életműve értékeinek felismeréséért, méltó helyének, szerepének kijelöléséért.

Nagyok voltak; vegyük sorra őket.

Németh László volt az egyik. A Tanúban *A Nyugat elődei* címmel⁸ pont a Tolnai -kort világította át; Vajda János és Tolnai Lajos helyét és szerepét ebben a korban.

„Vajdában és Tolnaiban emelkedik fel az új irodalom első hulláma. Hogy ez a hullám már a század végére elsekélyesedik s csak Ady mozgalmában száll fel újra, annak főoka, hogy nincs kritikai hátszél. (...) Tolnai és Vajda fölött ott áll Gyulai, majd Beöthy Zsolt, alattuk a pajtáskodó hírlapkritika, a fényes múlt tolmácsa s a sekély jelen ügynökei közt azonban nincs senki, aki az igazi jelen örülettel küzdő géniusza mellé kiállana.”

Amit Vajdáról mond, szó szerint átvihetjük Tolnai címére is:

„Ő (tehát Vajda János) nem a szemeivel, hanem a sebeivel érzel. Jogaiból kitudott ember, tisztaság és érték legitimistája, aki a pörlekedők makacsságával tombol a boldogság zárt kapuin. (...)”

Vajdának a prózában Tolnai Lajos az utitársa. Mindketten egy naivabb, lelkesebb korban gyökereznek, régi idők érzékszerve felel bennük megváltozott éghajlati viszonyokra. Nem tudnak eltompulni és nem tudnak megalkudni. Két hatalmas természet, kikből üvöltésben szakad ki a megbotránkozás. Botrányok hősei, támadók és elnyomottak mind a ketten. Úgy öregsznek meg, hogy boldognak számítanak. Még az írói fogatkozásuk is közös. Közös; csak ugyanaz a fogatkozás sokkal súlyosabb a prózaírónál. Vajda vitán felül álló nagyság, Tolnai gyakran elkedvtelenít.”

Aztán már csak Tolnairól.

„Amikor a legnagyobbak elnémultak a változás előtt, vagy megalkudtak vele; Tolnai óriási igazságszeretettel, majdnem öngyilkos elszánással követi; azt merném mondani, a változás lófarkára kötve töreti össze magát. Tessék az Új

⁸ Tanú, 1932. november.

földesurat az ő Báróné ténsasszonya mellé tenni. Jókai: Jókai; a Bach-korszaknak s az utána jövő évtizednek Mikszáthig azonban Tolnai a regényírója. (...) A hanyatló nemzeti élet és a fellendülő kapitalizmus hullámvölgyén, hullámhegyén táncol a lélek; a kor első erénye: az árulás, második a spekuláció. (...)

(...) Tolnai kveruláns volt. Az indulat megrontotta mint író, elemésztette mint embert, nem járt előtte egy másik Tolnai, akin okulhatott volna. (...) Tolnait a mi szemünkben felemésztí egyrészt Móricz Zsigmond, másrészt Szabó Dezső. Az egyiknek az ábrázolásban őse, a másiknak az indulatban. Éppen mert úttörő volt, nagyobbak támadtak nála. Amit ő megcsinált félig, megcsinálták egészen. Hanem ehhez a félhez olykor több elszánás kell, mint az egészhez!”

A Kelet Népe 1941. január 1-jei száma címdalán olvasható:

Zászlóhajtás

az elsikkasztott s mégis legnagyobb magyar regényíró elme

Tolnai Lajos előtt

Írta Móricz Zsigmond

Móricz valóban örökös, ahogy Németh László megállapította. Kopjáss István főügyésszé választása a *Rokonokban*, a megye célja, politikai taktikája Ugodi választási győzelmét idézné fel minden olvasóban, ha *A báróné ténsasszony* 1905-ös kiadásából máig lennének elérhető példányok. Tarczali Tamás (A polgármester úr) is nagy tervekkel indult, amikor egy városka polgármestere lett, és akkor is, amikor a fővárosban próbált szerencsét főszerkesztőként és színpadi szerzőként. Ha Móricz felől nézzük: az ő hőseit éppúgy megakasztja az ellenvilág túlereje, ahogy a XIX. századi elődöket. De nemcsak a hasonló írói világ s nemcsak a hasonló erkölcsi magatartás hajtott fejet Móricz nyílt kiállításában; az a megmagyarázhatatlan (?) tény is, hogy ez a hatalmas érték a XIX. században „felejtődött”.

Dramái már az „ébresztés” hangvétele is:

„Az a gyilkosság, amit Tolnai Lajoson elkövetett az élet, beletartozik a magyar történelembe. Semmi sem mutatja meg annyira a múlt korszak szellemét, mint ez a bámulatos és megreszkettető sors. (...)

Azokkal a gondolatokkal, amelyek őt izzítják és perzselik, egyáltalán senki sem foglalkozott az ő korában, még az utána következő generáció írói sem, Mikszáth és Gárdonyi még mindig az alkotmányos kor letemperált, békeszeretetre törekvő némaságával érintették a fájó és kényes kérdéseket s például soha senki nem merészelt a Bach-korszakról csak egy novellácskát is írni.”

Fontos és helytálló, amit Tolnai valóságsszemléletéről mond:

„Írásait úgy lehet analizálni, mint a riportot. Vagy a fényképet. Anyaga a valóságos élet. (...) Meg lehet tőle tanulni, hogy kell a regényírónak az életet nézni. Az ember, aki feltűnik előtte, azonnal kritikájával együtt jelentkezik a recehártyáján.”

Móricz azt is felbecsülte, mi az irodalom- és politikatörténeti jelentősége Tolnai Bach-korszak-ábrázolásának.

„A Gyulai-kor, mely tíz évvel előbből jött, (...) helyzeténél fogva mint nem illetékes állott a roppant átalakulás kormányánál, az utána tíz évvel jövők, Mikszáthék meg már nem tudták, mi volt annak a korszaknak a lényege szen-

vedésben. (...) Tolnai Lajos azonban kénytelen volt mindhalálig a történelmi epizódot élni, amelynek lassan egyetlen hiteles tanúja s egyetlen élő felkiáltó jele maradt.” Terve, vállalt missziója, hogy a Kelet Népeben a Tolnai-műveket az olvasók elé tárja. Tegyük hozzá: nem kell szó szerint vennünk ezt a vállalatot, bár megtehetette: éppen akkor lett a Kelet Népe főszerkesztője.

„Én itt most vállalom a szent feladatot, hogy egy szent embert, nagyjaink egyik legnagyobbikát mindazok között, akik valaha tollat vettek kezükbe hivatásukul, kiásom a sírból *s munkáit sorra felhordom vállamon s ölemben a mélyből.*

Hiszem s vallom, hogy ezzel teszek annyit a magyar ügyért, ha újra bírom írni Tolnai oevre-jét, mint saját munkásságommal, amit hatvan éves koromig végeztem.”

A „felhordás” és az „átírás”, íme, ezzel a januári számmal el is kezdődött: az 5. lapon megjelent *A szentistváni Kéry család* első két fejezete. Nem az itt a kérdés, hogy teljesíthető feladatot vállalt-e Mórícz Zsigmond; s hogy halála akadályozta-e meg ebben. *Ez a vállalat nem volt szerencsés*; esztétikai értelemben egyenesen hiba lett volna, ha megvalósítja. Kemény Zsigmond *Rajongókjának* átírása a huszadik század nyelvére voltaképpen értékcsökkentés! És tévedés, mert Kemény (és Tolnai) írásművészete a XIX. század magyar szépirodalmi nyelvének megváltoztathatatlan művészi lenyomata és öröksége. Átírása értékcsökkenés, mert Mórícz nem a saját gyönyörű szatmári nyelven írta újra Keményt és Tolnait (hiszen nem a maga művét írta!); Tolnaiéké viszont – elveszett!

A Kelet Népeben ugyanebben a számban Erdei Ferenc csatlakozott Móríczhoz: „*Az úri rend romlásáról*” című írásában *A Kéry családról* értekezik; ő is talált benne örökökre vehetőt.

„(...) Mórícz Zsigmond fölfedezett egy olyan Tolnai-regényt, amelyben legalább olyan izgalmasan jelenik meg az úri rend sorsa, mint a mai népies irodalom lapjain a parasztságé. Érdemes itt legalább egy lélegzetvételnyi időre megállni, s főtémaként eszmélkedni a magyar úri rend sorsán, annál is inkább, mert minél komolyabban ügye valakinek a nem úri rendű nép sorsa, annál inkább érdekelheti ez a kérdés. (...)

Művében a bomló magyar úri rend szociográfiája a főtéma s ezt éppoly buzgón s hitellel törekedve részletezi, mint a mostani népies írók a parasztság sorsát.”

A szépírói mesterség megítélésében Mórícztól eltérően vélekedik:

„Bátran állíthatjuk, hogy a tükör kitűnő, csakhogy ez az ítélet nem egyértelmű azzal, hogy Tolnai tehát nagy író. Nem nagy író. Jelentékeny író, érdekes író, csak éppen nem nagy, legfeljebb egy-egy szerencsés lapján majdnem nagy. Ezen azonban legfeljebb az esztétikusok báncódkhatnak, minket kárpótol az elmaradt nagyságért az írónak és témájának a dokumentum értéke.”

Mórícz azon melegebben lábjegyzetben reagál Erdei ‘nem nagy író’-minősítésére:

„A Tolnai Lajos ellen beállított iskolai hatásnak tulajdonítom, hogy Erdei Ferenc mentegetőzik Tolnairól való jó véleménye kimondásánál. Hogy Tolnai nagy író-e, az csak ezután fog kiderülni.”

Mivel Mórícz nem „ásta ki a sírból” Tolnait, az olvasók nem hallották meg Mórícz plakátharsány ébresztőjét sem; máig nem derült ki, kinek volt igaza az írói nagyság dolgában. Annak viszont nincs nyoma, hogy Erdei olvasta volna *A nemes vér* című regényt, amelyben Tolnai nagyon sok lapon „nagy”!

Az egyik legszebb, leghatározottabb kiállítás (ámbár hatékonysága ennek sem mérhető) Féja Gézáé: a Sorsunk 1943. márciusi számában vetette fel a Tolnai ügyet („Tolnai Lajos ébresztése”). Ahogy olvassuk a szenvedélyes, szinte szónokian megkomponált írást, érezzük, hogy amit a magyar közvélekedés legkevésbé fogadott el, Féja azt tartotta a legtöbbre: a mélyből jövő, igaz, *erkölcsi fogantatású indulatot*. Programként tűzte ’43-ban nemzete elé Tolnai Lajos értékrendjét, melynek alapja, alapelve az erkölcsiség, mégpedig korábbi magyar századok tisztult, ám változatlan érvényű erkölcsé.

„Marosvásárhelyt érezte saját bőrén a társadalmi harcok és válságok szenvedélyeit és szenvedéseit. Akkor robbant ki az eddigi »papos« íróból a magyar pap egyik legmélyebb öröksége: az etikai indulat, a XVI-ik század prédikátorainak elsüllyedt lelke. Tolnai is, akár a *hajdani prédikátorok*, az ember etikai bátorságát vallotta. Nem tudott lagymatag »lekipásztorra« szegődni, hanem az igazság komor őrzőjének, az erkölcsi tisztaság haragos földi küldöttjének szegődött, nagy vállalkozásba fogott, fölvette az egész társadalommal a harcot. (...) Az egész társadalmat átfúvó viharokat, a minden réteget átható folyamatokat szemlélte, egy tévútra siklott kornak mindenféle elszivárgó mérgeinek útját figyelte. Az egészért s az egész ellen harcolt, akár a *predikátorok*, vallássá nemesítette az irodalmat s a pap horizontját az élet horizontjává szélesítette.” (Kiemelés: D. F.)

„Tovább lobogott benne Kálvin puritán etikai forradalma, de az etikát teljesen az ’emberi társaság’ szolgálatába állította. Alakja híd az új idők és a XVI-ik század között, hangja hagyományosan prédikátorhangból nőtt modern magyar prózai hanggá.”

A század második felében Király István szólal meg először: nem elemez, újdonságokat sem közöl, de fontos és ’kényes’ témákhoz nyit bejáratot. A Forumban ír három flekken *Tolnai Lajos védelmében*⁹ – három, újrakezdéshez segítő gondolatot.

„(...) Tolnai Lajos a kiegyezés utáni idők egyik legjelentékenyebb írója volt. (...) A magyar irodalom fejlődését nem lehet megérteni nélküle. A kisiklott magyar társadalmi fejlődést senki sem tükrözte nála hívebben.”

A másik:

„(...) Tolnai Lajost valóban ébresztetni kell. Holt névből, irodalomtörténészek pársoros mondatából élő és ható valósággá kell tenni.”

S a harmadik:

„Tolnai ellen makacs a vád: »Középszerű író volt és antiszemita«. (...) Nem lehetett antiszemita az a Tolnai, aki önéletrajzában így írt:

Életem legfontosabb mozzanataiban szoros összeköttetésbe jutottam a zsidókkal. Megösmertem szívüket, melyet a magyar ember oly félve akar megismerni; vasszorgalmukat, mely minden erélyt, ami bennük él, felülmúl, és határtalan béketűrésüket a sors millió csapásaival szemben.”

Simó Jenő Tolnai halálának ötvenedik évfordulója alkalmából írt két egymást követő Csillag-számban¹⁰ – érezhetően a rendszer, a „hivatal” képviseletében ünnepelt, és annak nevében jelentette be az új kor igényét Tolnai örökségére. Elvetette a Pintér-féle megközelítéseket, ám Németh Lászlóról és Féja

⁹ Király István: *Tolnai Lajos védelmében*, Forum, 1947. május, 385–387.

¹⁰ Simó Jenő: *Tolnai Lajos öröksége*, Csillag, 1952. május–június.

Gézáról sincs sokkal jobb véleménye. A mai olvasó pedig, kiváltképp ha egy kicsit is ismeri az író műveit, megdöbben vagy felnevet, amikor a Csillagban azt olvassa, hogy az ötvenes évek osztályharcos értékeit örökölt a XIX. századból. Íme pár sornyi mutatvány az évforduló ünnepi pátoszából; a „típus-kérdés” (Miért a mi írónk Tolnai?) után így folytatódik:

„Erre röviden így felelhetünk: azért – és ezt hangsúlyozni kell –, mert a magyar kritikai realizmusnak egyik úttörője, aki regényeiben, novelláiban és kritikáiban megközelítően helyes képet festett a kiegyezést követő évtizedek magyar társadalmáról; azért, mert írásai vádiratok a nemzetáruló, élősdí arisztokrácia, az ezzel összefonódó korrupt nagyburzsoázia ellen, mert a társadalmi igazság, a becsületesség meg nem alkuvó harcosa; és azért is haladó hagyományunk, mert az ellen a katasztrófa ellen, amely a Horthy-fasizmussal és annak következményeként sujtotta népünket, az idefejlődés bölcsőjénél ő emelte fel az elsők között tiltakozó szavát, és minden terror ellenére, haláláig kitartott álláspontja mellett.”

Gergely Gergely a tudós módszerével és alaposságával hajolt Tolnai munkássága fölé: monográfiában tekintette át az életművet. Értékmentő hatalmas műve (*Tolnai Lajos pályája. Egy fejezet a magyar regény történetéből*, Budapest, 1964, Akadémiai K.) megteremtette a további Tolnai-kutatások alapját, ám ez jobbára lehetőség maradt mindmáig.

Azt több ismertetője említette már Gergely Gergely előtt is, hogy számos nyelvet ismert, kortársai is nagy műveltségű írónak emlegették, úgy, hogy a világirodalmat sem csupán műfordításokból ismerhette. (Gergely is említi, hogy „a klasszikus nyelveken kívül tudomásunk van legalább öt élőnyelvi ismeretéről”.)

„A világirodalom nagyjai közül kétségtelenül az angol remekírók tették rá a legmélyebb benyomást, elsősorban talán Shakespeare, akinek jellemfestő módszere felismerhető Tolnai alakrajzain, a szenvedélytől hajtott, s arról le nem térő Tolnai-karakterekben.” (Bizony: az ellenséges érzületű hősoktól egészen a „gonosz” nyúlik a skála; *A polgármester úr* Tarczalija pedig mintha nemcsak a színpadon adná hitelesen Edgárt, mintha szerkesztő mivoltában is, még előtte pedig a városka polgármestere is elmondhatta volna: „Edgar most semmi...”)

Az angol szépprózából Dickens és Thackeray hatását szokták megállapítani.

„Az irodalomtörténet elsősorban Thackerayvel hozza kapcsolatba Tolnai nevét – s nem alaptalanul. Saját nyilatkozatai és munkáinak vizsgálata alapján azonban közelebb állónak érezzük Dickenshez. Különösen két vonatkozásban érvényesül ez a kapcsolat: az elnyomottakkal való együttérzés és a fennálló társadalmi rend bírálata keresztül. A szívvel író, nagy humanista Dickensszel több közösséget érzett Tolnai, mint a hidegebb, zárkózottabb, kíméletlenebb Thackerayvel.” (Mindkét megállapítás inkább féligazság: az ’érzelmek’ – igaz, viszont ’kíméletesség’ tekintetében talán itt-ott túl is megy a „hiúság” megfestőjén.)

Az oroszok.

Gergely Gergely sem remélt komolyabb eredményt, ám a kor szinte elvárta legalább a próbálkozást. Megkísérelte.

A valóság az, hogy a XIX. században népszerű volt nálunk az orosz irodalom, kiváltképp a próza. Nemcsak közvetítő nyelveken jutottak hozzá, egyre több jó magyar fordítás is volt. Egy dolog azonban a népszerűség, más a hatás.

Tolnainak a valóság volt az ihletője, márpedig az a valóság, vagy annak az esélye, amelyben Rugyin, Lavreckij, Bazarov vagy Inszarov lesz „*felesleges ember*” – a magyar tablón nem található! Egy jelenetet majd magam is kiemelek a későbbiekben: egy magyar „találkát” és egy orosz, de nem bármi lényeges hasonlóság okán (egyedül a „díszlet” lehetne az), hanem a célok, a lelkek, az emberi minőségek különbsége érzékeltetésére.

Elődöket keres a *magyar irodalomban* is.

„Az eszmekör, amelyben Tolnai mozog, az a magatartás, ahogyan a fennálló viszonyokra reagál, leginkább Eötvös 48 előtti munkásságával rokon; szemléletük egy része – a köztük lévő kor, mondhatnók, korszak-különbség ellenére is – sok hasonlóságot mutat. Alapvető különbség, hogy Eötvös a fordulatot közvetlenül megelőző években, egy fellendülő szakaszban lépett fel legjelentősebb munkáival, Tolnai pedig csak évtizedek múlva, egészen más viszonyok között. Eötvös úgy vélte, hogy amiért küzdött, az részben megvalósult, legfeljebb itt-ott akad még rajta valami javítani való. Tolnai azonban már látta, nincs sok köszönet ebben a megújulásban, mert ami helyette bekövetkezett, ugyanúgy tele van hibával (...) S ő azt tartotta feladatának, hogy újra kezdje a harcot (...), s egyetlen teendője – leleplezni ezt a világot.

Eötvös korában tisztán látni a frontokat, (...) Tolnai idejében már nem ilyen egyszerű a helyzet; Tolnai csak egy területre, – bár fontos kérdésre –, a nemesi züllésre és a polgárság erősödésére, sőt ennek a folyamatnak az erkölcsire vet elsősorban súlyt.”

Írói módszereik.

„Eötvös teljességre törekedik, Tolnai szélesebb ecsetvonásokkal dolgozik, inkább csak jelzi a cselekmény környezetét, csak a legjellegzetesebb külsőségek elmondására törekszik.”

Kemény Zsigmond.

„Örökös viaskodás mindkettejük sorsa; (...) ha alapjaiban különböznek is; ennek okai: végső soron egyikük sem tud szabadulni az őt kísérő, üldöző sors elől. Tolnai kétségbeesett vagdalkozásain is érzik, hogy valóságként fogja fel a rosszat. Kemény alakjai magukban hordozzák sorsuk és bukásuk okát, Tolnai alakjai nem (...), hanem a külső körülmények, a társadalmi berendezkedés van rájuk döntő befolyással.”

(Ha a „társadalmi berendezkedés” helyett a Kemény-hősök valódi problémáját: az erkölcsi parancsot (vagy annak megszegését) vesszük alapul; a „*sülylyedést*” arra a szintre, ahova végzetyszerűen taszítódnak azzal, hogy „*átlépték*” azt a határt, mely sorsukban és erkölcsükben határoz, akkor van reális esélyünk a két író hősei különbözőségének megvilágítására. A *Tolnai-hős maga választja a bűn útját*, maga lépi át (akaratlanul, szándékosan) a korlátokat, úgy, hogy bűnnek sem érzi tettét.

3. Tolnai erkölcsi ideálja. „Szépirodalmi erkölcsstana”.

Mikszáth írta róla: „...Senkivel meg nem férő természet...”

Kivel nem fért meg?

Pest irodalmi életének és intézményeinek irányítóival, meg úgy egészében a világgal.

A törtetőkkal, a tehetségtelenekkel.

Mások megfértek?

Jókai például. Ő a maga világfelfogásához tudta igazítani művészetfilozófiáját, vagy fordítva: művészetfilozófiájához békítette a világot.

„Én egész hajlamom szerint realista író vagyok, s azt mondom, hogy ilyen a valódi élet. (...) Én ezer ember közül, a kiknek az élettörténetét ismerem (pedig annyit ismerem), találtam ötven olyan alakot, a ki képviselője volt a rossz szenvedélyeknek; de találtam ötszázat olyant, a kinek jelleme a mindennapin felül emelkedett. Hát ha az ötvennek a történetét írtam volna meg csupán, most magasztalnának, hogy milyen derék realista író vagyok (...). Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak. (...) Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.” (*Utazás egy sírdomb körül*)¹¹

Arany a maga különös módján reagált a környező világ dolgaira. „Én csak bizonyos objektív állapotban tudom kezelni az érzelmeket. Hol valami engem közlel, mélyen sebez, ott hallgatom.”¹²

Valóban. Ha némelykor mégis túlcsap az indulat a kijelölt „mértéken”, hogy ne kényszerüljön hallgatásra, elrejti arcát is, lelkét is valamilyen tárgyas kép, archetípus vagy metafora mögé, és Bolond Istókként, szőlős gazdaként, halottait sirató Ráchelként szólal meg. Vagy „félíg takarásból” beszél; azt is a komikum (leggyakrabban a humor) többértelműségével, amolyan „forgácsként”: „A kalapom cilinder, / Nem holmi csekélység; / Ha fölteszem, magasság, / Ha leveszem, mélység.” (*Cilinder*). Személyes sérelmeit (főleg a közügyi természetűeket), ha egyáltalán szóvá teszi, levélben, zárt borítékban. Így panaszolja például vejének, hogy az Akadémia új épületében az elődnek (Szalay Lászlónak) épített lakást most (Szalay halála után) nem Arany kapja: neki ‘lakbért’ vagy ‘bérlakot’ ajánlottak fel.

A Tudománynak háza vagyon:
Ennek örüljek hát ma nagyon?
Kell gyalogolnom a lelkem agyon
Nyári melegben, téli fagyon.
(...)
Nem palotába – vesszen a fény! -
Nem oda vágytam s gondolk én;
Vontak erővel, kór-nyavalyást,
S dísze nekem Dejaníra-palást. (*Ártatlan dac*)

Tolnai Lajos nem így reagált a közügyekben észlelt fonákságokra. Aranyhoz is kapcsolható az a kifakadása, amelyben a Szépirodalmi Figyelő, a Koszorú és az Akadémia új épülete megnyitása körüli évek irodalmi életét veszi célba *A sötét világ* lapjain; kemény szavak, nyílt elmarasztalás: sokan mindmáig megütközéssel olvassák.

A Figyelővel kezdi: „Arany (...) komoran nézte a bekövetkező bukást és egyszer csak odavetette a gyeplőt. Átment az Akadémiához titkárnak, hogy többé

¹¹ Nemzeti Kiadás, Bp., Révai Testvérek tulajdona, 1898, 194–195.

¹² Arany János levelezése író-barátaival, II., Bp., 1889, Ráth Mór.

egyetlen irodalmi mozgalomban részt ne vegyen. (...) Mi fiatal írók bánattal néztük a nagy költő elvonulását. Fölülkerekedtek csakhamar a Szászok, Gyulaiak, Salamonok, Szilágyiak.”

És mint a kovácsfűjtató, amikor föltelt levegővel, nem tudta visszatartani magát:

„Amint ma egész irodalmunk zsidó – lustaságunk folytán, akkor: erdélyi stréberek színtere lett, – mert bután nézte egész Magyarország, hogy egy-két élelmes, kisszabású poéta vezérszerepre törjön a Kölcsenek, Kazinczyak földjén.

Ma a Kisfaludy-társaság elnöke Gyulai, alelnöke Szász, tagjai, akiket ők ajánlanak. Az Akadémia elnöke Szász és főintézője Gyulai – tagjai a nyelvészeti osztályban, kiket ők bebocsátanak.

Helyes-e ez? Feleljen az, akinek az irodalom még szentség.

Az Akadémia jutalmait nyerik Szász Károly, Gyulai és barátai.

Helyes-e ez? Feleljen rá, akinek az Akadémia nem váltóház. (...)”

Mit válaszoltak erre Gyulaiék? Nem mondhatták, hogy nem igaz. Hatalmuk birtokában egy életen át törlesztettek, a maguk módján. Tolnai minden szávért megfizettek.

A nyolcvanas években a pálya csúcsán volt Tolnai. Egymást követték regényei: *Dániel pap lesz; Az új főispán; A polgármester úr*. „Hirtelen nagy regényíróvá, elbeszélővé kiáltott ki a külföld, sőt a hazai lapok se fukarkodtak. De a *Fővárosi Lapok* ütött, a *Budapesti Szemle* csak úgy foghegyen beszélt egyik regényemről.” (*A sötét világ*).

A Budapesti Szemle viszonyulására magam is találtam egy adatot; amikor doktori disszertációját (*Tompa Mihály költészete*) közölte a Budapesti Szemle (szerk. Gyulai Pál), az első lapon lábjegyzetben a szerkesztő az alábbiakat tartotta fontosnak az olvasó figyelmébe ajánlani:

„Tompával, kivált az utóbbi időben, behatóbban igen kevesen foglalkoztak. Éppen azért örömet közöljük e róla írt tanulmányt, bár több és lényeges pontot nem helyeslünk benne. Nem a szigorú kritikáért s a kissé éles hangért hibáztatjuk e tanulmány szerzőjét, hanem azért, hogy Tompának fény- és árnyoldalait nem mindig helyesen emeli ki. Már kiinduló pontja is hibás. Úgy tűnteti föl Tompát, mint a kit bíráló helyett mindig csak dicsőítettek és elbeszélő költészetét nagyon is túlbecsülték. Ez nem áll. Tompát mint epikust senki sem tartotta kitűnőnek, s a maga idejében a lyrikus árnyoldalait is fölmutatta a kritika. De nem kívánjuk folyvást jegyzetekkel kíséni e tanulmányt, melynek jobb részleteit szívesen elismerjük.

Szerk.”¹³

Az élet azonban zajlott tovább. Tolnaié is (*A sötét világ*).

„Egy gondolat, egy vágy sarkallt, hogy mint habilitált egyetemi tanár, de aki székemet még eddig el nem foglaltam, előadási jogot kérjek az egyetemen a magyar irodalom valamelyik korszakából.

Szász Károly, Gyulai Pál, Beöthy hidegen visszautasítottak. Egyik, nem akarom itt megnevezni, így nyilatkozott:

– Amíg én itt leszek, soha.”

Egy rossz hangulatú találkozás a pesti „elittel” így esett meg:

¹³ Budapesti Szemle, 1878, XVII. kötet.

„Mint a Kisfaludy társaságnak régi tagja, egy téli délután bemutatkoztam a notábelek gyűlésén. Azt a macska-róka nézést kellett volna látni. Sokáig egy lélek se ösmert meg, végre a nagy Arany László méltatott egy kis ujj-rázásra. Erre Gyulai fölkelt és az inge ujjából kinyújtotta felém a kezét.

Most Szász Károly is odajött. Aztán megismert Ágai is, ki pár évvel ezelőtt napokig volt Vásárhelyt vendégem. Mosolygott a nagy Berczik – és a falábok megrándultak.” (A sötét világ)

Vásárhely!

Vásárhely is megmozdult, amikor azoknak az éveknek a regényei kezdtek megjelenni. Az a vélekedés járta, hogy Dr. Schwindler Gusztáv alakja közülük vétetett, a város egyik főemberét vélték benne felismerni, s persze vele együtt önmagukat. Még a város kisemberei sem maradtak haragudni való nélkül. A nemes vér a Kolozsvár környéki nyomorúságos nemeseket fordította ellene. Vásárhely népének szeme ellene villogott! Szerencsére menlevéllel felérő sorokkal kereste fel Nagy Péter püspök: idézek is sorokat baráti hangvételű leveléből.

„Bízunk az időben, mely még a vackort is meglágyítja. Szellemi magas műveltsége biztosít engem arról, hogy a mostani ellenszenvtől kemény szívek meglágyulnak, és a rokonszenv hófoka sokkal magasabbra fog hágni, mint a gyűlölet az áramlat tetőpontján. Tudom, hogy nehéz szerepe jutott: a túrés. Elhiggye, lelkemből fájlalom, hogy Erdélyben a Királyhágón túlról hozzánk jöttél így ilyen mékond tanúsítlák vendégszeretetünket. De ha a német közmondás szerint: a türelem rózsát terem; én azt tartom, hogy túrni az erős tud és bármit mondjon is a bölcs Salamon, utóvégre mégis az erősé a diadal.” (A sötét világ)

Jól látta a püspök: Tolnai ereje „szellemi magas műveltsége” és az ettől elválaszthatatlan erkölcsi ideál. Nem véletlen, hogy rátalált báró Kemény Zsigmondra, hogy első teendői közé vette a Kemény Zsigmond Társaság létrehozását, hogy nem engedte elfelejteni a Pusztakamaráson eltemetett nagy író emlékét, s hogy roppant szellemi örökségére irányította az erdélyiek figyelmét. Maga pedig örökbe vette Kemény erkölcsi „tétéleit”: az „önbecsülés” erkölcsi parancsát (a Gyulai Pál című regény főhősétől), a „súlyegyent” (a Rajongókból, az Özvegy és leányából, a Zord időből).

Továbbá:

Tolnai Lajos felismerte, hogy Kemény történelmi regényeiben az „erkölcsi ideálhoz” mérnek mindent: tartást, szándékot, tettet. S ha a körülmények, a sors parancsa vagy akár az emberi gyarlóság folyamánként e mérték alá tévednek (vagy kényszerülnek), az egyenlő az erkölcsi szubsztancia elvesztésével. Ahogy Barta János írta, Kemény regényeiben „az emberalakok, különösen a kiemelkedő hősök hordanak egyéniségükben valami jól felismerhető habitust. (...) Az erkölcsi ember él bennük, s az erkölcsi tudat valósággal metafizikai rangra emelkedik.”¹⁴

Tolnai maga is erkölcsi ember, eszménye pedig, ahogy ma mondanánk, az erkölcsi alapú társadalom. Azért lebegett szeme előtt Kemény erkölcsi „példatára”, mert kora hőstipológiája pont az ellenkezője volt: Pécsi Simon és leánya,

¹⁴ Barta János: *Kemény Zsigmond tragikus emberalakjai*, in: *A pálya végén*, Bp., 1978, Szépirodalmi K., 188.

Deborah tragédiáját az okozta, hogy „*átlépték a számukra kijelölt korlátokat*”. Átlépte Mikes János is: „Egy gondatlanul kimondott véleményt a nőrablásról teljesíteni akart”, s más számára ‘rabolva’ „a bosszuló igazság törvénye szerint, magát rabolá meg.

Testvérének nem viszonzott szerelméért lemondott a viszonzott szerelem sérthetetlen jogáról, s az élettörténet végzetes iránya e tekintetben a nagylelkűséget szigorúabban szokta büntetni a hűtlenségnél. (...) A szerencsétlenség magva nem mindig a bűn, s a bűnnek társképe a rossz *tapintatú jóság*.” (Kiemelés: D. F.)

Tolnai hősei nem az erkölcsi ideálhoz mérik tetteiket; annak pont az ellenkezője, amit képviselnek, amit tetteikkel beváltak. Ők a vagyonszerzés, a gátlástalan törtetés, a harácsolás, a csalás s mindezek folyamatos (napi) „gyakorlóí”. Mélyen az „erkölcsi ideál” alatt élnek, ráadásul nem azért, mert megtévedtek, vagy a sors kényszerítette őket a súlyegyen megsértésére, az önbecsülés parancsát pedig nem is ismerik. (A fogalmat sem!) Ők programszerűen a „tilosban” tartózkodnak, életvitelszerűen ez a „tartózkodási helyük”. Ott ügyeskednek vétségeiknek „törvényt”. Kemény „eltévedői” bensőségérték (erkölcs) tekintetében alázuhanak a bűnnel bélyegesek világába, az esztétikai magasztosból (fenségesből) pedig a tragikusba. Tolnai kalandorai az *abszurd senkiföldjének (ironikus) groteszk képződményei*. A tragikum esztétikai kategóriáját természetesen nem élik.

3.1. **Hősök az abszurd senkiföldjén.**

Tolnai-hősök az önkényuralom évtizedéből: *Az urak* (1872). *A báróné ténsasszony* (1882).

Az *urak* című regény megjelent, már a kiegyezésen is túl volt Magyarország. Tolnai pedig az írói pálya kezdő szakaszán. Újabb tíz esztendő, és *A báróné ténsasszony* lapjain jóval szélesebb panoráma nyílt az önkényuralom évtizedére, mint *Az urak*ban. Nem távlatot akart tárgyhöz, nem az idők tisztulására várt: Tolnai életében ekkor jött el a közelmúltnal szembenézés ideje.

Tizenegy éves volt, gyönki kisgimnazista a forradalmi események kezdetén; emlékei nemcsak azért megbízhatóak, mert egyhangú életében és a gyönki mozdulatlanságban e történetek óriási változást hoztak; azért is, mert hatalmas indulatú, nyugtalan és nyughatatlan apja a környékbeli események súlyát és jelentőségét jóval meghaladó lobbal és drámaisággal vett részt mindenben. Ha csak az ozorai napra gondolunk; a „Hát rabló vagyok én?” felhorkanás jól példázza a helyi mozgalmasság színét és visszáját.

Az önkényuralom évei már Tolnai életének új szakaszára esnek: apja halálát követően elkezdődött a felnőtté válás több évvel előresorolt fejezete. Aligha van okunk kételkedni: a hetvenes-nyolcvanas évek regényei megbízható, megélt eseményeken alapulnak. Elsősorban a nagykőrösi évek élményei: jól ismerte a város életét, hiszen anyagi helyzete mindig a vagyonosabb társai tanítására kényszerítette, s így belelátott az önkényuralom ottani tipikusságaiba. Húszesztendő távlatból elsősorban az ironia rajzolja a múltbeli képeket:

„Bár az ötvenes évek sötét Bach-korszaka nehezedett ez időben, mint minden magyarországi iskolára: így a nagykőrösire is, – azért a diákélet nem volt

valami elnyomott. A szegény fiúk énekkarukkal temetésekre járogattak, s ebből szereztek havonként három-négy forintot, a gazdagok pedig bálozhattak, mulathattak, amit akadálytalanul meg is tettek.

Én a legszegényebbek közé tartoztam s így nekem csak a hajnaltól késő éjszakáig tartó tanítás gyönyöre maradhatott fenn.” (A sötét világ)

Ez az életanyagba rejtett ironia több szálból szövődik. Egy tárgyilagosból: hogy ti. a Bach-korszakban sem állott a világ fejtetőre; a szegény ember (fia) szegény maradt, a gazdag emberé akkor is mulatott. Érezzük, hogy ez az ironia (éppen tárgyilagossága révén) bármikor átcsaphat szatírába: nem abszolút (kiváltképp nem politikai-hatalmi) fölényszerűségben, ám a tisztességes ember erkölce szerint (ami Tolnainál a családból hozott alapérték):

„Öt gyerek jutott a kezem alá. Nem únhattam magamat. Átellenben fogadtam, egy szegény özvegy papnénál lakást, mert Huszár úrék csak kosztot adtak, de felségeset.

Ah, milyen ételeket ettem. Talán a világon a nagykőrösi úri asszonyok tudnak a legjobban sütni-főzni. Ilyen sült tésztákat, ótásos fogásokat, réteseket, lepényeket sehol se hallottam.

Engemet mintha kicseréltek volna.

Kezdtem a felséges ételeken egy szebb világról ábrándozni. Hittem, ha ilyen kosztot élhetek néhány évig: jövőm lesz.”

E közvetlen és „tárgyilagos” tapasztalatok mellé Nagykőrös szellemi értékei is közvetítették a Bach-korszakbeli élményeket. A gimnázium küzdelme a „nyilvánossági jog”¹⁵ megszerzéséért – érzékelhető volt; Arany János visszafogottsága – ugyancsak beszédes lehetett, a város életében megnyilvánuló hivatali fölényszerűség, ugyanakkor a beilleszkedési törekvések az idegenből jött adminisztráció gépezetébe, az „ügyeskedés”, a törtetés: meglehet, mindezek együttes hatása vitte közel az értelmes és látó fiút Tompa merész soraihoz, s valójában ő is szívesen üzent volna Tompa Gólyájával, ha még nem is tudta, ki mindenkinek: „Testvért testvér, apát fiú elad” és „Mint oldott kéve, széthull nemzetünk!” (Lám, megtette ezt később, amikor mindenkinél hamarabb méltatta komoly tanulmányban Tompa Mihály költészetét.)

Visszatérve Az urakhoz: a témában természetesen nem ő az első megszólaló a magyar regényirodalomban. (Életkoránál fogva sem.)

Gyulai Pál a Kis-Kükküllő mentén sorjázó udvarházak tájékáról adott „hangu-latjelentést”: alaphangját illetően szatírában, ám nevetése rendre átfordul groteszk humorba és ironiába a jelen időből kihullott Radnóthy Elek és udvarháza láttán. (Egy régi udvarház utolsó gazdája, 1867). A fiatal Vajda János – a kor költészetében eluralkodó allegóriába (a romantikus groteszk allegorikus képeibe) rejtetten „virraszt” a „nagy halott” mellett, „Hátha meg nem volna halva – / S lehetne még valami...” Jókai Mór Az új fölesúrban – évekkel a kiegyezés előtt (1862) – a Garanvölgyiek és az Ankerschmidtek közötti jószomszédi, mi több, rokonsági viszony megteremtésével családi kiegyezés formájában megelőzte a történelmet. Kemény Zsigmond a „rajongás”, a „súlyegyen” és a „reálpolitika” lényegének és „igazságtartalmának” a felismertetésével remél eszmélést és gyógyulást a nemzet bárhol is meghúzódo Radnóthy Elekjeinek s a kor számos

¹⁵ Birtokában az intézmény jogot szerzett érettségi bizonyítvány kiadására.

groteszk és jövőjét kereső, remények és kétségek között bizonytalankodó „áldozatának”. „Röpiratai” mellett ekkor írta a magyar irodalom legnagyobb történelmi regényeit (*Özvegy és leánya*, 1855; *Rajongók*, 1856; *Zord idő*, 1862).

Az *urak* Tolnai Lajos első kísérlete a Bach-korszak regénybe foglalására (1872). Első, meglehetősen „vértelen” változata; elsősorban a satíra erejét illetően, de a valóságrajz egésze is inkább csak az illusztráció szintjén sikerült.

Úgy tűnik fel, a koncepció sem hibátlan: az írói szándék szerinti két szólam vezetése és hangszerelése, kiváltképp egymáshoz illesztése jócskán hagy kívánnivalót.

Az egyik szólam azoké a vidéki (kis)uraké, akik a „német urak és asszony-ságok”, az új hivatalnoki kar, s a velük (nyomukban) jött „cseh és morva kereskedők, serfőzők” kegyeibe-rokonságába igyekezve kitöröltek szívükből-értelmükből minden hazafiúi érzületet, büszkeséget, tartást, önbecsülést, és „igazi” urak akartak lenni – bármi áron. Még nem is júdáspénzen; Bokros Mihályné és Vörös Gábor maga fizetett (önként, versenyezve!) az elnyomók „barátságáért”. Házat és hazát adtak, lányaiat-fiaikat ajánlották fel házasság jelmezében – prédaként! Ebből a szólamból olykor kihallani az osztrák-cseh-morva „urak” (mert ők is csak idézőjelben urak) hangját is; a lenézését, a megvetését, az ostoba kisszerűségnek járó kinevetés „szólamának” töredékeit. De inkább csak a háttérből, kontrasztként.

A másik hang a meg nem hódoló „tiszták” kórusából jön: eleinte bátortalanul és bizonytalanul, a cselekmény haladtával azonban felerősödve. Nem az ellenállás szólama lesz belőle: Tolnai úgy komponálja ezt a két hangra írt kórust, hogy az erkölcsileg tisztább (paraszti fogantatású) motívum legyen diadalmas. Az író tisztessége és valóságismerete eredményeként azonban ebből a rétegből is valami „úrféle” vagy arra hangolódó attitűdök formálódnak.

A két szólam próbára teszi Tolnai szerkesztői képességét: nem is sikerült megoldania a regény egészére szólóan, nem együtt szól a kétféle magyar urak kórusa. Van ebben a felemáságban valami Fáy András *Bélték* házának szerkezeti „ügyetlenségéből”, ám talán csak a be nem vallott, „tanregénnyel” együtt járó (bocsánatos) rugalmatlanságból. A könyv első felében a német urak kegyeibe vágó mező-mihályiaké a főszerep (éspedig csaknem kizárólagosan), a második felében (nagyjából a VII. fejezettől) felerősödik a második szólam, s az elsőből csupán időnként hangzik egy-egy etűd, jelzésszerűen; pedig valószínűleg a hazafiatlan törtézők stációi adhattak volna indító energiát a még csak izmosodni készülő satírának.

A korabeli kritika élén Gyulai Pál bírálata áll (*Újabb magyar regények*, Bp., I. k., 242.): megütközéssel olvassa, hogy a magyar nép kapva kapott a cseh adószedők „barátságán”, uraknak nézte őket, pedig a magyar nép gyűlölte őket, „s némi arisztokratiai göggel tekintett rájuk”. Mi pedig Gergely Gergelyvel együtt „megütközéssel” olvassuk, hogy Gyulai elfelejtette: az *Egy régi udvarház*... is a német világ győzelmével végződik; és Romhányi is, mely csaknem egyidős Az *urakkal*: „Így gondolta Bécs bölcsessége, / Ránk jött éhes vampyr-népe, / hogy szívünk vérért szíjja.”

Tolnai legfőbb szempontja, hogy ne engedje valamiféle hősi múlt mítoszára váltani az önkényuralom évtizedét; az elnyomó megtorolni jött, térdre kényszeríteni az engedetlen nemzetet. Szakasztott ezt tette a Bach-korszak adminisztrációja.

rációja. Tolnai nem hagyta feledésbe merülni, hogy az ötvenes években nem csak bujdosó és ellenálló magyarság létezett. És azért máig nagyon fontos ez a könyv *A báróné ténsasszony*al együtt, mert rámutatott: sokféle a magyarság, s emberség dolga, ki milyen erkölcs szerint él. És máig érvényes az is, hogy az elnyomó hatalom rendre megtalálja a haszonleső gyengéket, a gyáva gyengéket és a lélekben megtörtöket...

A báróné ténsasszony (1882)

Az *urak* a pályakép addigi szakaszának ugyan legjobb írása, azonban – ahogy már megállapítottuk – alig villan meg benne a legsajátosabb Tolnai-jegy, az indulat. Nem a rosszindulat, ahogy egyesek vélték; a törtetéssel, haszonleséssel, aljassággal, kaméleonsággal s még mi mindennel megalkudni nem tudó ember indulata, mely a változásért, a jobbításért perel. Indulatában erő van, állhatatosság; bizonyára atyai örökség a nemtelen emberi és társadalmi jelenségek ellen. S persze némelykor túlzás és – jóval ritkábban – téves ítélkezés.

Nem az a legfontosabb kérdés, hogy a maga emberi kapcsolataiban hány-szor sérült és hány-szor sértett; ami igazolja őt, az legjobb műveinek művészi hitele. Száz esztendővel a halála után az érinti meg leginkább olvasóit (ha ugyan vannak még olvasói?!), hogy perlekedésének túlnyomó része máig sem elintézt ügy. Alakjai ma is eleven problémák hordozói, akik – és ezt jó előre le kell szögezni – esztétikai megformáltság tekintetében is elsőrendűek. A *báróné ténsasszony* főhőse, Schwindler Gusztáv például nemcsak a regénybeli évtizednek, az önkényuralomnak és a kiegyezés évtizedének lovagja és kísértete; morális és közéleti „bűnlajstroma”, esztétikai megformáltságának ereje egy máig létező tipikusság, a *schwindlerség metaforájává* örököltette. S ebben a morális és esztétikai sűrítményben nagy szerepe van Tolnai indulatának.

Az *urak* idején még csak érett benne a „gonosz”. Ahogy *A sötét világ* lapjain olvassuk, még nem adta fel a reményt, hogy az emberi tisztesség járható utat épít jelenhez és jövőhöz Pesten éppúgy, mint Marosvásárhelyen.

Két forrásból táplálkozott Tolnaiban ez időtt az izmosodó „gonosz”.

Az egyik az irodalmi közélet: az oktatási és a kulturális intézmények kisajátítása martalékos trónfogalók erőszakossága által, a másik pedig Marosvásárhely, a remények földjének hitt, ám pokollal felérő szenvedések két évtizedes színhelye. S e kettő együtteséből – végül is érték teremődik: az a feltöltődött kovácsfújtató, amelyből a pálya végéig nem fogyott ki az energia.

Marosvásárhely.

Határtalan örömmel adta be pályázatát a Marosvásárhelyt éppen megüresedett eklézsiára, s határtalan örömmel készülődött állomáshelyére.

„Elcsábított ez a regényes szó, hogy Erdély!

Erdély! Mennyi szépet, nagyszerűt, felségeset, elragadót képzeltem én ott! Erdély!”

Esztendőig hitte, hogy paphoz és emberhez egyaránt méltó és példamutató étellel közelíthet az ideálisnak hitt világhoz. Lapot indított (Erdély); szerzőtársak (jó honoráriumért) még akadtak is, előfizetők azonban már alig; egy negyedévi vergődés után megbukott Tolnai kísérlete. Egyre kevesebb esélye maradt a papi célkitűzések megvalósítására, egyre gyakoribb kudarcait viszont megfoghatkozott türelemmel viselte:

„Marakodtam, védekeztem – áldatlanul.”

„Egy rettenetes hibát követtem el: akkor írtam A báróné ténsasszony című regényemet, melynek főhőse, Dr. Schwindler Gusztáv, későbbi báró Hunyadi G. országgyűlési képviselő – a marosvásárhelyiek szerint – a város egyik főemberre, dr. Knöpfler Vilmos lett volna.

Az egész város – szerintük – ott mozgott e regényben. (...)

Most háborodott fel Erdély, most szüreteltek csak az én kolozsvári derék ellenségeim!”

A történet azonban nem vásárhelyi, nem is azoknak az évtizedeknek a társadalmi tipikusságaira épülő. A *báróné ténsasszony* a Bach-korszak és az azt követő történelmi-társadalmi változások sajátos szépirodalmi lenyomata. Sajátosságát elsősorban az adja, hogy a vád-önvád tragikuma vagy a passzív rezisztencia ugyancsak tragikus hangulata helyén árnyaltabb, összetettebb valóság formálódik. Tolnai regényében az adott történelmi-társadalmi helyzethez igazodó, kényszerülő vagy önként csatlakozó, kaméleontermészetű kisemberi magatartás az uralkodó, melynek szépirodalmi árnyalását, differenciálását többnyire az indulatos szatíra, kisebb részben az írói részvét, megértés (ám aligha egyetértés!) jegyében fogant humor vagy ironia rajzolja.

Mindezek alapján megfogalmazhatjuk: Marosvásárhelynek, az ott töltött másfél évtizednek, az egymást érő csatározásoknak a legnagyobb szerepe abban van, hogy a kisszerű környezet, a törtető világ, a harcba kényszerítő intrikusság maximumára növelte A *báróné ténsasszonyban* már alkotóerővé vált indulatot.

A *báróné ténsasszony* cselekményének rövidre fogott felelevenítése nem kerülhető meg, ugyanis a könyv utolsó, mára alig elérhető (egyébként mindössze második) kiadásának évszáma: 1905! Idestova száz éve erre a kiadásra kell építenie, aki Tolnai egyik legjobb regényét méltatni akarja.

A regény „foglalata” a következő.

1852 táján Nagy-Kakasdon német szó és intézményrendszer dirigál, osztrákok az urak: méltóságos Krumpelholz kerületi főnök és báró Transport Fülöp major. A magyarok közül is sokan közel kerültek már a tűzhöz: elsősorban a gazdag László Károly, azután a Baranyai fivérek (ámbár Jóska bátyjuk még ekkor is Josefstadtban ült!), s még mások, és egyre számosabban...

Hamarosan megérkezik az idegen tábor „koronája”, egyúttal a regény főhőse: *Schwindler Gusztáv* kerületi főorvos, aki ha akarná, bármikor felvehetné a báró címet (?!).

A főorvos működésbe lép: előbb térdre kényszeríti a városka felkapaszkodó részét, majd benősül a László-vagyonba; Vilma atyai kényszerre elhagyja vőlegényét, a nép szorgalmas és tehetséges orvosát, Márton Sándort. Valamicskét zavaró ugyan, hogy Schwindler rokonságáról szűk körben azt rebesgetik, hogy galíciai zsidók, ám a doktor emelkedik, s vele remél további emelkedést László Károly is.

Ahogy haladtak előre az évszakok, Nagy-Kakasd szorgos és kiszolgáltatót népe fáradni látszott az ellenállásban: dolgozni és élni akartak. Szállingóztak hazafelé az évekig távol levők, „beforrott sebekkel”, „némelyek sántán, vakon”.

Az elnyomó hatalom büntetett, ok nélkül is, hogy „rend legyen”.

Schwindler főorvos úr pedig osztogatott: kis pozíciókat, állásokat, egyesületi tagságot – s értük nem kért mást, csak hűséget. Ezenközben szép csende-

sen eltávolítottatta útjából a magasabb beosztásban lévő „övéit”, sűgott Bécsnek, s – egyedűl maradt a „csűcsön”.

Az évtized második felében az osztrák haderő gyengesége hatott a politikára is; hatvan felé a német sz  és öltözet helyébe „mente, attila, kucsma, kalpag, tollas kalap” került, és „ember legyen az, a ki meg tudja mondani, ki itt a német vagy a magyar”.

Választanak: követet, f b r t, tanácsosokat, alispánt, főispánt... A „vissza-magyarod s” évadján is Schwindler  a vezető szerep; nemcsak ruhát váltott, nevet is: *Hunyadi Gusztáv* lett. Bár képviselő nem lett,  m a koronázásra már  t delegálta a város.

László Vilma Hunyadin  lett, Hunyadi pedig b r . László Károly számítását mégis kereszt l zta az  let: Vilma megszabadult rossz házasságából, a b r i címre pedig ráment a László-vagyon.  s László  r is: amikor mindez k tud dott, gutaütést kapott. A vége azonban majdnem mesev g: a b r  egy új házassággal „fent” maradt, Vilma is él, ha meg nem halt: a megözvegyült Márton doktor felesége lett... M rton k gondol z k a gutaütéses László Károlyt.

A Világost követő évtizedek erkölcsi képét t h t Nagy-Kakasd „történelmében” mutatja meg Tolnai Lajos. Ez a zajlás, ez a történelmi széljárás érdekes kompozícióban realizálódik: a csomópontokat (az ötvenes évek eleje, a hatvanas évek, ’67) a történelem jelölte ki, ám a hozzájuk sz tt események nem arányosan szerveződnek a szakaszok k r . Az első esztendőkre a regény terjedelm nek fele jut. Ez a több mint százötven lap egy-egy emlekezetes nap:  nnep vagy évszak részletes elbeszélésével ad nyom t kot az egyént és a v rosk t sorsfordul sba hajszoló eseményeknek. Már itt is érezhető a regény egészére jellemző t rt netsz v s: egy-egy vérlázító eseménynél megáll, elid z, a komikum valamelyik válfajával (többnyire egymásba  tcsap sukkal) minősít, aztán megl d l, hogy  l rje a következő, látszólag epizódszerű mozzanatot,  m a megállóhelyek, a poétikai vonalvezetés állomásai nagyon fontos erkölcsi és lélektani történesek kompozíciós helyei. M g inkább jellemző ez a cselekményvezetés a könyv második felében. Itt a „meg ll k” alkotják a regényt, a futtában érintett közbülső t rt nesekre egy-egy utaló mondatnál al g esik több. A másik kompozíciós érdekesség az, hogy Schwindler Gusztáv sorsvonala rajzolja a regény f  „haladási ir ny t”; látszatra  gy, hogy ahol a titokzatos főorvos megford l, oda tart a „történelem” is, valójában azonban pont az ellenkez  t komponálja Tolnai: az ügyeskedő „schwindler” másoknál mindig korábban ismeri fel, hova tart az a bizonyos „történelem”, és környezeténél rendre hamarabb érkezik annak sodrába.  gy aztán kedvére vitetheti magát a kedvező szelekkel, ráadásul azt veszi fel hajójára, aki feltétlen engedelmességgel „r szolgal”.

Az ember és a történelem metszéspontjainak helyszíne ebben a könyvben Nagy-Kakasd, a kisváros népe: együtt és külön-külön, az ellenállók és a széljárás szerint változók; őket „vigyázza” az első esztendők vezérlője, az idegenből jött elnyomók csoportja, Schwindler Gusztáv fogorvos, a történesek, a lelkek, a remények nagy formátumú (el)varázslója.

Egyszerre vesszük vizsgálat  l  mindhármat, hiszen Nagy-Kakasd valamennyi eseményében együtt szerepelnek, b r a szerepek folyvást változnak a kisszerűség kam leonterm szete szerint.

Az első szó a nagy-kakasdiak karácsonyáról szól; a megalázás legteljesebb változatait alkalmazza Krumpelholz úr és magyar szolgánépe: az ünnepet, annak mitológiáját, megújulásígétetét vette el a magyar szabadságharc örököseitől. Könnyű kitalálni: a szokatlan életpozícióba kényszerített nép Tolnai „tényképén” ironikus rajzolatot kap. Idézzük fel az „ünnepi hangulat” egy-két mozzanatát:

„Ezernyolcszázötvenben, de ötvenegyben, sőt amikor a dolog történik, ötvenkettőben is szomorú ünnep volt a karácsony. A papoknak be kellett adni prédikációjukat a polgármesteri hivatalba – legalább Nagy-Kakasdon mindig be kellett. A polgármester (...) átfutotta a szent beszédet, ha benne volt Heródes, kihúzta, ha benne voltak a tanácsadók – kitörölte, Józsefnek és Máriának nem volt szabad Egyiptomba futni a kis Jézuskával, otthon kellett ülnie vesztig, minthogy Heródes a legjobb király, a legigazságosabb, a legkegyesebb, a tanácsadók, kik kerülő utakon elmentek Betlehembe a jászolhoz, mind szemem szedett jó emberek voltak, nem morvák, nem csehek, nem szászok és oláhok – igaz magyar hfiaiak. (...)

Ilyen alapigék járták: 'Ime most van a kellemes idő; ime most van az idveség. Boldog szolgál az, a kit talál az úr, a király, az ő tiszte szerint cselekedni' (Mát. 24.46), meg hogy a király nevének hallatára minden térd meghajoljon (...)"

A nagy-kakasdi karácsony ünneplőinek alaphelyzete ironikus: az előírások köteleznek, bármily megalázóak is; „jogosságukat” a mai királyokra is érvényes „alapigék” igazolják. Ha viszont mindezt a „túlsó” oldalról nézzük, hogy ti. a Bach-rendszer az evangélium szövegét magára vonatkoztatja, a pártatlan olvasó (ha egyáltalán akad ilyen) érezni fogja, hogy ez a gátlástalanság, öntelt-ség szatirikus helyzetbe rántja az elnyomót. Tolnai akaratából félreérthetetlenül hat vissza rájuk a morálisan megsemmisítő szatíra!

A Tolnai-elbeszélés egyik sajátossága, hogy valamely esemény „kommentálása” addig terebélyesedik, amíg nem érzi az író, hogy az érvei meggyőztek. Nos, ez az '52-es karácsony, ez az ünnepről elnyomás valahol a könyv 68. lapján éri el tetőpontját; itt érkezik el Tolnai indulata arra a hófokra, ahol meggyőzőnek és lezárhatónak érzi szépirodalmi vádbeszédét.

„Nagyságos Krumpelholz főnök úr rendelte, a szabadság és a morál nevében, hogy az egész nagy kiterjedésű feketeföldi kerületben esti 8 órán túl minden benszületett tartsa megszeghetetlen kötelemének, hogy kicsinyjével, nagyjával otthon tartózkodjék. Haszontalan erkölcsrontó nénapozások, úgymint a karácsonyi istvánórák egyszer mindenkorra eltöröltetnek, keresztelés, esketési ünnepélyek tartassanak nappal és csak a templomban, kormánybiztos jelenlétében, ha a tömeg nagyobb találna lenni. Halott virrasztások és torozások nincsenek többé. (...) Síri csak különös engedély mellett szabad az utcákon. (...) Érezze meg a nép, hogy őriző pásztora vannak és térden állva adjon hálát.”

A komikumnak ismét összetett, komplex változata süt az idézett sorokból. Szatíra aligha van, hacsak nem Krumpelholz szatirizálására gondolunk, a nép itten mit sem tehet, maga Tolnai sem hihet a szatíra változtató-jobbító erejében; szelíd-szomorú humor hatja át az első sorokat. Ám mivel a szatíra felé kitörés nem lehetséges, a humor tartalmas, intellektuálisan telített sorai (az

elorozott regölés, halottvirrasztás szertartása, tartalma és költészete) az engedélyhez kötött sírással és az őriző pásztorok lefokozott cinizmusával átfordulnak a megalázottság-legyőzöttség ironiájába:

„Zajtalanok az utcák, csak az őrző pásztorok kurjantása és csörtetése hallatszik; a kutyák is megszorulnak a kapu alatt, fogaikat vicsorgatják ugyan az ösmeretlen szagra – de ezen túl ők se mernek menni – mert a rendet ők is megtanulták. Legföllebb egy-egy paraszt kakas kukorékol az üllőn – elárulva, hogy a kultúra rajta mit sem fogott. A tehenek nem bögnek, a lovak nem nyeritenek, a kútágasok nem nyikorognak, az órák halkán ütnek a tornyokban.

Csend, rend és békesség mindenütt.

Csak a vén csizmadia nyöszörög vasán a városház tömlöcében, az a boldogtalan kún, a kit holnap fognak a piacon megmogorófázni, mert eljárt a szája s azt találta kiáltani: éljen a magyar!

Csend, rend, békesség vagyon az egész területen.

A betegek fájdalom és nyögés nélkül sorvadnak, a szopós gyerekek sírás nélkül növekednek. Ah, mily ritka és mustra rend!

Éjszaka van a kún földön, *csendes szép szelíd karácson éjszaka.*” (Kiemelés: D. F.)

A tavasz is rázuhant Nagy-Kakasdra: pezsdített, bizonyosan éppúgy, ahogy szokott. Csak most zsibbadásban lévő népet pezsdített: ráadásul ez a zsibbadtság Világos vállalt következménye, tiltakozó jele, a kisváros népének demonstratív „élőképe” az elnyomatás ellen. S ez a mostani ébredés nem elvek-eszmék feladásának, engedelményeknek a nyilvánítása? Tolnai humora – most igazán Arany felfogása szerint – így szépíti könnyes „csalásba” ’52 tavaszát:

„A tavasznak, óh én a tavasznak tulajdonítom, és bizonyosan minden okos ember annak fogja tulajdonítani, hogy az emberek Nagy-Kakasd széles, kövér határán ismét hajlandóbbak lettek ugrálni, mint a juhok, borjak és csikók, a melyek ha busulnak, keseregnek és haragusznak: azt nem tudják kiállani sokáig. Hiszen uram teremtőm, hogy nőtt a fű, hogy lombosodtak a fák, hogy nyíltak a virágok, s milyen dús termést ígértek a szőlők!”

S ekkor a toluló indulat komikumfajtaát vált: a megértő, együttérző humor átmenet nélkül groteszk ironiába fordul; erejét M. Bahtyin kercsi terrakotta-példájával¹⁶ hozhatjuk párhuzamba:

„Emberek jöttek haza messzünnen, beforrott sebekkel, némelyik *sántán, vakon*, de igen jó étvágygal, s oda ültek ahhoz az asztalhoz, a hol kenyeret találtak, és *vigyorogtak*, és mentül éhesebbek voltak, annál hatalmasabban kimutatták örömlüket.” (Kiemelés: D. F.)

Ha Arany János humorfelfogásával találtuk rokonnak Tolnaiét, akkor most felismerszük a megértő, együttérző álláspont is; szinte Arannyal sugallja: „Ne gyalázza érte senki” ezeket a két év alatt földre, munkára, kenyérre kiéhezett bűnhődőket! A hazáért sebet ejtettek, a szabadságért fél lábukat, a szemük világát hagyták valahol, ám a tavasz meghozta az ellenállhatatlan földszagot, az élet vonzalmát, és ezek az emberek, akik hősként nem nyerhettek elégtételt szemükért, lábukért, megelégtették az anonimitást: élni akarnak, ahogy lehet, s ahogy mások Nagy-Kakasdon.

¹⁶ M. Bahtyin: *Francois Rabelais* (...), Bp., 1982, Európa Kiadó, 35–36.

Ám Tolnai elérzékenyülése pillanatnyi: a nagy-kakasdi „tiszták” (értsd: nem sánták, nem vakok) gátlástalan, haszonleső magatartására már erkölcsi fölényhelyzetből, komikumgazdag szatírával reagál:

„Schwindler itt, Schwindler ott – mindenütt a derék Schwindler.

Soha annyi Gusztávot egy esztendő alatt nem kereszteltek, mint 1852-ben.”

Ezen a napon „az egycsillagos adjunkt, a Baranyai Albert öccse – Mihály” járult a jótevő főorvos elé keresztapáért esedezve. Tolnai – átmenet nélkül – szatírába vált: keménybe, már-már naturálisba:

„Vegyük úgy, mintha az én Gusztikámon kezdenők. Milyen fiú! mint egy gyönyörű kövér malacz. Abból lesz még az ember, hű császári ember. (...) A Baranyai-nemzetség első volt azok közt, a kiknek leesett a hályog a szemükről. Igaz, Jóska bátyánk most is Josefstadtnban van még, de ő szegény nagyon is bele ment. Különbön mindig azt hallottam, nincs olyan szép nyáj, a hol egy beteg birka ne volna.”

Nagyon is értett ahhoz dr. Schwindler, hogyan „hulljon le a hályog” a legveszedelmesebb nagy-kakasdi szemekről. Praktikáját Tolnai így leplezte le (maximális Tolnai-indulattal, következőképp kevesebb nevetéssel):

„Schwindler úr egyleteket alakított felsőbb miniszteri engedéllyel, pomologiai egyleteket, ének- és zenekarokat, méhész- és borász-társaságokat. Szedte az embereket innen is, onnan is, mindennap egy csomó *éles, bús-magyar fogat vitt haza* a belső zsebében; azokat kifúrta, czérnára fűzte, megszámozta és ellátta a birtokosaik neveivel. Igen is.

Voltak professzori fogak, az öreg igazgató foga, a számtantanárnak, az ifjú Kakuk Péternek a foga, volt a gimnáziumban egy költő, aki nemcsak a két szép metszőfogát adta, de igen szép verseket is írt az új korszak embereiről és embereire.” (Kiemelés: D. F.)

A városka előkelőségének meghódolása „felszabadította” az eddig bizonytalankodó polgárokat: ha a történelem professzora meg a költő odaadta a metszőfogát, nem marad ki a pozícióért versengők táborából más sem. Ennek az éles tülekedésnek éles szatíra a rajzolata; többnyire erőltetett, még inkább kényszeredett nevetéssel.

„A legelőkelőbb urak, családok vetekedve ajánlották fel növekvő szép fiaikat az idegen urak mellé gyakornoknak, írnoknak. Menjenek; akkor menjen a leány, ha kéri. Szokják a fiú. Hám ide, hám oda, minden hám egyforma. A kenyér akárhol sült: csak egyszer jó, egészséges legyen. Ehol az öreg pap – mit ért vele, hogy megkínóztatta magát a kis magyarságáért: a fia, Dániel, a nyalka, szép Dániel a városháznál belső ember. Maholnap átteszik a törvényszékhez, és csillagot kap. Ősz Ádám milyen nagyszájú magyar ember volt, még a hátán is kokárdákat viselt s a kalapján akkora nemzetiszín tollat, hogy majd a földig ért: most mint főbiztos kiadta a legszigorúbb rendeletben, hogy aki egyetlen szót mer magyarul mondani az ő hivatalában: kilöketi, nem: lehuzatja, bélyeget süttet rá.”

Dr. Schwindler Gusztáv hivatalnoktársai is jól tevékenykedtek a háttérben. A helybeli vendéglős, a „hivatalból” haszonleső szolgálja így lelkendezett Nagy-Kakasd mostani állapotáról:

„Csapatások, nagyszerű csapatások vannak. Innen az erkélyről, (...) innen nagyszerűen látja az ember. Azt hiszem, holnap is fogunk kapni egy kis mulat-

ságot. (...) No most valami vén csizmadia, de ez előtt, még a múlt évben – kis-asszonyokat is kaptunk. Tyűh! hogy bőgött a nép. De a *szuronyok meghozták a békességet*. Oh, most pompásan élünk: künt, bent, csend, rend! Egy tyűkért fölakasztják a künt. Most igen jól vagyunk.” (Kiemelés: D. F.)

Mindez – Krumpelholz és Transport Fülöp „érdeme”. Az viszont Tolnaié, hogy nem hagyott megrendülni, hosszabb ideig semmiképpen: az ironikus alaphelyzetből a humor finom, hajszálvékony erén (hogy ti. „bőgött a nép”) átbillenti a jelenetet a kemény szatíra felségterületére; a kiszolgáltatott helyzetben lévő kunokról átveti a hangsúlyt a vendéglősrre, aki magyarként áradozik az osztrák szuronyok rendteremtő erejéről. Tolnai Lajos realista: nem engedi, hogy gyűlöletünket kizárólag az elnyomó idegenekre irányítsuk: magyar ember szájába adja, hogy „most igen jól vagyunk”.

Báró Transport Fülöp magyar megvetése az elnyomó történelemfilozófiájának szatirikus leleplezése, ugyanakkor az olvasó joggal érezheti hatáslélektani szempontból ironikusnak a főhivatalnok megalázó nyegleségét. Tolnai azt is sugallja: ez az ember megérezte valamit a magyar értékekből, ám mint hasznavehető, jóállású paripát, maximum haszonállatszámba veszi. Nemzetet, embert nem keres itt, nem is lát, hiszen – maradva a paripa-hasonlatnál – szemellenzősen csak feladatot teljesíteni jött: megalázni, megsemmisíteni, asszimilálni!

„(...) nekünk itt missziónk van. Tudja doktor úr, itt nekünk nagyszerű missziónk van. Ez a föld jó, tetszik nekem; az emberek igazán nem rosszak, csak egy kicsit félnek tőlünk; no, no egy kis okuk lehet, nem történt minden a maga rendjén, hanem a nép jó, felséges szép nép, lelkemből szeretem. Erős mint a vas, és bizony valljuk meg, nem utolsó népe a császárnak. Azt kell velük tenünk, mint a brit tett a skóttal, izlandival, szásszal, celtával – be kell olvasztani a németységbe. Hatalmas katonákat lehet belőlük válogatni, a vért úgy borul a széles domború mellükre, mint a sapka a fejemre, (...) s minő karjaik, lábszáraik vannak, s hogy győzik az időt, hideget, meleget, telet, tavaszt, esőt, záport. Felséges szép nép. (...)

Oh, nekünk itt gyönyörű missziónk van.”

Az elnyomók „gyönyörű missziója” szép lassan új szépségekkel gazdagodott. Az idő megmutatta, hogy sok az idegenből jött „vezér”, és mivel nem jó emberek, nem illik rájuk a magyar közmondás: nem férnek meg kis helyen. Nagy-Kakasd pedig – kis hely! Schwindler Gusztáv például már nem fért meg a járási főnök úrral; egy szép napon leült „számtalan női fotográfiákkal fölékesített íróasztalához”, és – írt.

„Nagyméltóságú Úr!

Kegyelmes Uram!”

Jelentést írt a kerületi főorvos úr. Bécsbe. Mégpedig vadonatúj híreket.

„Csendes, békés, engedelmes városunkat a mai napon megdöbbentő jelensek dulták fel. (A „mai napon” – arra szóló utalás, hogy a főorvos alighanem nagy rendszerességgel ad számot a helyi eseményekről.) A bűnös népszerűség keresés kezd megteremni mérges gyümölcsét. (...) Nem akartam eddig hivataltársaimról élesebben nyilatkozni, az újabb botrányok ezt most tennem parancsolják.”

S mint a jó jelentések, névvel is szolgál.

„Okmányok, aláírásokkal ellátva – állanak rendelkezésemre, hogy kerületünkben minő vesztegetések uralkodnak, hogy a kiknek hűségben elől kellene

menni, a kerületi főnök Krumpelholz Lipót úr pénzért, ajándékokért...” És egy jól megkomponált lajstrom következik a kerületi főnök úr viselt dolgairól. Azonban „Felség biztos lehet, hogy örömpeső szívvel várja itt a kun”, ám mégis indokolt egy aggodalmas kérdés: „(...) eltűrhető-e most, és éppen e nagy napokban, (...) hogy egy tapintatlan, *megvesztegetett szívű*, romlott lelkű ember kormányozzon?” (Kiemelés: D. F.)

Dr. Schwindler nyert: Krumpelholz urat leváltották, hazaküldték, ideiglenesen László Károlyt (!) tették a helyére.

A császár pedig „egy szép csütörtök délután jött is, sok hintóval, sok német katonával, de akkora porban, hogy senki se látta a másikat. De azt látták, hogy László Károly úr mikép köszönetet mindenfelé és integet, hogy: no most, no most; és dr. Schwindler úr is, hogy rázza a kalapját és integet (...).”

A fogadtatás mégis felemásra sikerült: „(...) a nép félre húzódott, mert félt, hogy megint fogdosás lesz, holott pedig most is elegen ültek már a tömlöczökben; vigyázva, futásra készen nézte a robogó hintókat.”

Eme nagy események háttérében folynak az előkészületek László Vilma és a kerületi főorvos eljegyzésére. Inkább akadoznak. Az zavar, hogy László Vilma változatlanul Márton Sándort, a fiatal orvost szereti, aki korábban már-már vőlegényének számított; és mivel ellenáll, nehezen kerül pont az esemény végére.

Csak a regény második részében.

Vilma anyja sír, apja fenyegetőzik.

Végül Vilma: „Legyen az apám akaratja.”

Az eljegyzés pompája kifogástalan. Ám Tolnai regényeiben egy kifogástalan fényű eljegyzés sincs biztonságbán. László úr éppen pohárköszöntőre emelkednék, „mikor is hirtelen fut ki a báró.

Hova fut? mi a baj? (...) Megnézem.”

László Károly úr megnézte: a villám csapott le a báróra, de László úrra is.

„Ott egy csomó hosszú, göndör hajú ember állott, földig érő tisztes papi kabátban, csak hogy igen sok pecséttel és folttal, és néhány asszony, olyan köntösben, minőt a csárdákban és a kocsmákban viselnek a szegényebb rendű zsidó asszonyok és leányok.

Szegény sorsúak lehettek, az látszott róluk tisztán, de úgy kell lenni, hogy igen boldogok, mert ragyogott az arcuk az örömtől. Messziről is jöhettek, mert a por vastagon belepte szízmájukat, papucsukat, kabátjukat, hajukat, s erős csontos orczáikat.

Egy öregebb magas, száraz ember a megszólamlásilag hasonlított Schwindler úrhoz, ugyan olyan nagy hajlott orrú, csak vastagabb, olyan göndör hajú, csak szürkébb, olyan szemei, csak hogy véresebbek, zavarosabbak.

– Adolf, – kiáltott, és ment kiterjesztett karokkal Schwindler Gusztáv felé.

Schwindler észrevette – ő mindent hamar észrevett, – hogy a háta mögött van valaki, és azt is észrevette, hogy a sárga, tarka kutya is kiszaladt a nagy ebédlőből, és úgy ugrándozik azokra az emberekre és asszonyokra, hogy ekkora öröm és szeretet egy haszontalan kutyától valóságos csoda.

Azért hirtelen oda tapadt ahhoz, a ki Adolfot kiáltott, mondott neki valamit, olyan nyelven, a mit László úr meg nem értett, és az egész csoport engedelmességgel, de mindegyre bekandikáló szemekkel és meg-megálló lábakkal nagy nehezen lehaladt a lépcsőn Veszeli Jóska vezetése alatt.

– Kik ezek méltóságos fiam uram? – dadogja inkább, mint sem kérdezé László Károly úr olyan arczczal, hogy nem szerettem volna, ha a nézés engem illet vala.

Schwindler Gusztáv úr, a méltóságos fiam uram – olyan hangon, mely elárulta, hogy milyen lélek lakik ő benne, válaszolá:

– Ezek édes öregem a Krumpelholz atyjafiai. Utasítottam őket, hogy hova menjenek, míg tovább szállíttatásukról gondoskodom.

– De hát Krumpelholz zsidó lett volna?

– Valóságos zsidó.

– És ilyen szedett-vedett rongyos nép?

– Ilyen.

– És hogy lehetett ő főnök akkor?

– Oh édes öregem, ő már ki volt keresztelkedve. Szerencsés összeköttetéssel.

– Bámulom.”

A jövevények csoportképéből formált szépirodalmi jelenet megmutatja Tolnai ábrázoló-kifejező erejét. Az „örömtől sugárzó arcok”, a „pecsétetes-poros” ruházat (mint az alakoskodók maszkja): groteszk humor, mert a kép egészéből a szomorúság is, éspedig a csalódottság szomorúsága érződik. (Ráadásul a maszknak vélt öltözet sem maszk; viselő ruhájuk ez a nyomorúságos öltözk.) Ha még azt is felfogja az olvasó, hogy öröme jöttek, boldog találkozássra, akkor Tolnai „felvételén” a humor és az ironia kettős képe lesz bizonyára a végeredmény.

Rendre felmerül Tolnai ellen az antiszemitizmus gyanúja. Pedig csak arról van szó, hogy a zsidók is benne vannak írói világában. Nem szerepelnek többen, mint a valóságos életben, s nem más szerepben, mint mások: élnek, tényezők az életben, mint bárki, cselekedeteik is, mint másoké, jók is, rosszak is, mint bárki. Shwindler nem azért negatív figura, mert zsidó; azért, amiért László Károly! Shwindler zsidó rokonai pedig épp az iménti jelenetben állítottak maguk mellé minden tisztességes olvasót!

De álljon itt egy-két példa Tolnai életéből is; nem Tolnai „mentségére”, csak úgy.

Felesége zsidó lány volt: nagyszerű, művelt asszony.

„Feleségem a nagy angol, német és francia írók olvasása által előttem oly félelmetes esztétikussá növekedett, hogy félve mertem egyszer-másszor neki saját munkáimból valamit felolvasni. (...) Minden sóhajomat érezte, értette, minden könnyemet átszenvedte, minden szégyenemet, megaláztatásomat zúgolódás, szemrehányás nélkül hordozta. (...)

Életem, sötét életem egyetlen fénypontja ő!”

És egy „esete” egy vásárhelyi (zsidó) emberrel.

Hirtelen, s főleg gyorsan el kellett hagynia a tűzfészekké vált Marosvásárhelyt. De nem volt Pestig elegendő pénze vasútra.

„Az egyház 16 évi szolgálatom után egy fél forintot sem adott.

Amit eladhattunk, eladtuk, de hát ez mind csekély volt arra, hogy mehessek. 100 mérföld Pest!

Valóban az Isten nem hagyja el az embert!

A legrettenetesebb helyzetben jelenik meg.

Egy zsidó jött el hozzám: Baruch Adolf, hogy annyi pénzt ad rendelkezésemre, amennyire szükségem van. Majd fizetek, mikor tudok.

Legyen áldott a nemes, jó embernek emléke örökké!”

A politikai zajlások közötti-mögötti szélcsendben napirendre került a magánélet, a házasság. A „nyerő” lap itt is a báró kezében volt. Vilma válasza végül ez lett: „Legyen!”

„A mire egykor a nagyravágyó, gőgös László Károly úr fényes álmaiban oly sovárgó lélekkel számított, hogy egyetlen leánya – az alantas varga familiából – méltóságos asszony legyen, dr. Schwindler kerületi főorvos úrnak, a porosz bárónak, – kinek bent porosz földön temérdek vagyona van, de ki itt még a bárói címet bizonyos okokból nem vette föl – hogy ennek a bárónak legyen irigylet neje az ő Vilmája: íme az atya a sorstól megkapta.

És mégis, hogy vaczog a kevély embernek a foga, mikor előáll úri hajlongások közt a kopasz kis Hayermayer, s a magas szikár termetű, agyaras fogú, s ezért mindig mosolygó Stuckmandli úr, hogy karon fogja a sápadt, hideg menyasszonyt és oda vezesse a fényes üveges batárhoz, s elszállítsa a katolikus atyafiak kisedé, szegényes templomába.

Elfordul!

Oda se néz a kedves méltóságos veje urára, holott a legszebb díszruhájába van öltözve; nyakán, mellén csillagokkal. Mily tündöklők a főorvos úr kigöndörített fekete fürtjei, mily csillogók fehér fogai, mily bájosak, megnyerőek mosolyai. És László úr mégis elfordul!

Úgy érzi, hogy káromkodni tudna (...).”

Valójában csak akkor derült ki, miért káromkodott volna László Károly úr, amikor a párral a vonat robogott már „a szép Olaszország” felé.

„Kérem, nekünk számolnunk kell egymással – szólt az új menyasszony hidegen lökve le magáról a Schwindler úr ölelő karjait – a díszes cupében.

– Ah, ez szép lesz. Érdekes.

Húzódott rögtön nagy ablakba a főorvos vőlegény sápadva és reszketve.

– Ön nem báró.

– És mikor mondtam, hogy az vagyok? (...).”

Valóban: dr. Schwindler ezt soha nem mondta. Ám hagyta, ha úgy esik jól Nagy-Kakasdnak, mondják!

Szegény Vilma! Egy levelet vett elő kézi táskájából. Schwindler azonban meg sem hőkölt.

„– Ösmerem – mondá nevetve – ez a Krumpelhoz né írása. Nem több? Hogy kikeresztelkedett zsidó vagyok. Ugy-e azt írja? hogy szüleim szegény falusi kereskedők voltak Galicziában. Ugy-e azt írja? Mind igaz. De kérdezte-e valaha tőlem ezeket asszonyom, hogy tagadhattam volna? Nem – ugy-e? Annyira, mint az, kinek álhaját valódinak hiszik. Hol csalja meg vele a törvényt? Ha szerettek többre tartani: azt hiszem, nem az én bűnöm (...).”

Íme a valóság: sem „erkölcsi ember”, sem „erkölcsös társadalom” nincs Nagy-Kakasdon!

Íme a Tolnai-hősök – „civilben”!

(Igaza volt a doktor úrnak: a város lelkének jót tett, hogy van „bárójuk”. Ráadásul a mindenható nagy ember káprázatát kapták ezért cserébe; az egyéni és

az egyetemleges emelkedés forrását. Egyúttal a vele járó kényelmet a hitben, hogy csodatevő él közöttük.)

Ki kapja ezért Tolnaitól a megrovást?

Még indokoltabb úgy a kérdés: ki nem?

1860.

Ami ezekben az években történt, ami Nagy-Kakasdon látványban-szóban utcákon-tereken „megtöltötte” a várost, azt nemigen lehet találóbban megnevezni, mint össznépi lelkesedés, várost betöltő ünnep, karneválszerű látványosság; eszmék, hangulatok, változások zajlászerű „*bolond-karneválja*”.

Közelebről nézve azonban feltűnik, hogy ebből az alakoskodásból egy-két fontos elem hiányzik; leginkább a karnevál eszméje, s mintha hiányoznának az egyetemes, felszabadult és felszabadító kacagás is. Ennek hiányban pedig a Tolnai-regény, ez a mozgalmas-látványos tüsténkedés: szatíra!

Ahhoz, hogy *A báróné ténsasszony* quasi-karneválját elhatároljuk a népi nevetéskultúra jegyében fogant „igazitól”, célszerű összevetni ez utóbbi meghatározó elemeivel.

1. Ahogy Goethe lényegre mutatóan megfogalmazta egy római karnevál láttán, *„a karnevál olyan ünnepség, amit voltaképpen nem is a népnek adnak, hanem a nép adja magamagának”*.¹⁷ (Kiemelés: D. F.) Ez Nagy-Kakasdon legfeljebb felerészben igaz: a nép ugyan hozzátett ünnepeihez ilyen-amolyan (főleg formai) elemet, *ám a karnevál (az ünnep) jogát nem maga szerezte (nem maga adta), hanem a politikától kapta*.

2. Elméleti vonatkozásban M. Bahtyinra támaszkodhatunk,¹⁸ aki sajátosan népi világérzékelésként határozta meg. Olyan világszemléletet ismer fel a karneválban, amely szerint átmenetileg kiszabadul az ember a fennálló rend s annak uralkodó igazsága szorításából, a karnevál idejére felfüggeszti a hierarchikus viszonyokat, hangsúlyozza a mindenkori hatalom átmenetiségét, ideiglenességét, s mindezek fejében reménye lehet az ünnep újjászülő-megújító ígéretére.

A regényből vett sorok igazolni fogják: üres látványosságok versengése ez a karnevál. A résztvevők „felülről” kaptak ugyan olyasféle lehetőséget, hogy bizonyos mértékben kiszabaduljanak a hatalom évtizedes szorításából, ám a hierarchikus viszonyok semmiféle felfüggesztéséről nincs szó. És nem a hatalom egyetemes tagadása szólal meg Nagy-Kakasdon, ellenkezőleg: a megelőző hatalom felváltása; a német uralomé magyarra, és kifejezetten hangsúlyozza ennek az „új hatalomnak” a tökéletességét és örökkévalóságát.

Persze egy pillanatig sem merülhet feledésbe: itt nem karnevált nézünk, hanem karnevál-típusú jelenséget szépirodalmi alkotásban. Nem betű szerint vetjük össze őket, hanem a látvány alapján.

És még valami: arra persze nincs adatunk, hogy Tolnainak bármiféle szándéka lett volna a karnevállal, ám ettől még megjelenhetett Nagy-Kakasd felemás ujjongásából az eszmék, indulatok, hangulatok „*bolond-karneváljának*” művészi ábrázolata.

¹⁷ Utazás Itáliában, III. rész, *A római karnevál*, in: *Önéletrajzi írások*, Bp., 1984, Európa K.

¹⁸ M. Bahtyin, i. m.

Következzenek ennek példái, a Tolnai-szatíra erejének és színskálájának néhány beszédes részlete.

Mint egy intarzia – szépirodalmi szövegben; ez a következő pár sor. Az egyik szintagmában satíra, a másikban ironia; egymásra sorjáztatva, alig észrevehető átváltozásban:

„Új világ, tündöklő szép világ állott a régi, komor, megútált, meggyűlölt világ helyébe. Igaza volt a nagy magyar szomorú költőnek, mikor kétségbeesésben énekelte, hogy azért se búsulj magyar, mert:

Lesz még egyszer ünnep a világon.”

Ezután karneváli szokás szerint maszkba; itt satirikus fogantatású maszkokba öltözik a világ.

„Hogy járnak az emberek, mintha mindenki lakodalomba vagy templomba sietne, és milyen ruhában jár az egész Nagy-Kakasd! Mente, attila, kucsma, kalpag, tollas kalap, arany rojtos nyakkendő! Mennyi a sok szép zsinor, vitézkötés, mentekötő; mennyi a sok fényes gomb, s mily csillogó a sok szép magyar párta! A nagy urak épen úgy öltözködnek, mint a legszegényebb asztalosok; az úri dámák, kisasszonyok úgy jártak, mint a falusi jegyzőnék és leányaik.

Egyenlőség, testvériség, szabadság!

Hát a németek hol vannak?

Megette őket a sok zsinor, meg sujtás. Felöltöztek magyar ruhába, s beállottak kunoknak, jászoknak, magyaroknak. (...)

Hayermayer úr csupa magyarban kolcsag tollas kalpaggal, panyókán, fél vállra vetett mentével.

Stuckmandli úr lila szín attilában, türkizes gombokkal, gazdagon zsinorozott magyar mellényben és nadrágban, rojtos topánkában, melyen egy igen alkalmas kis sarkantyú veri az új nótát, kezében egy rettentő buzogányt tart, Stockmayer úr meg egy hosszú-hosszú nyelvű fokost.”

(Természetesen az a zászlódísz és sürgés-forgás sem valódi karnevál része, amelyik Abonyi Lajos regényében olvasható ugyanerről a '60-as megújulásról.

„A házak ablakaiból s a boltok ajtaja fölött lebegő rég nem látott nemzeti zászlók vidor és szívemelő látványként szolgáltak. Daczára a tél száraz fagyának, mosolygott minden. (...) A járdákon jártak, keltek, sürgöttek a mindent látni kívánók. Ámbár bizonynal olvasták már, mégis újra megálltak a tér és az utcák szegleteire felfüggesztett hirdetőtáblákat olvasni, hogy úgy szólván, könyv nélkül megtanulhatták a Casino termében tartandó ünnepély programját.(...)”¹⁹

A parádé kiváltképp a visszkapott magyar nyelvet ünnepelte, amit jócskán fel is erősített a Kazinczy-évforduló. Mellette, ahogy *A báróné ténsasszonyban*, itt is látványos és túláradó volt a magyar öltözetre váltás. Csakhogy Tolnainál a satíra és a mögöttesében felismerhető humor hangolta a városka mutatványát, Abonyinál érzelmes ünnepélyesség csodáztatja az egyéni vagy a csoportos produkciókat.)

Hogy Tolnai tudatos „karnevál-elvet” követett volna, az valószínűtlen, ám az alakoskodók szerepét, a szerepbe foglalt komikum erejét ismerte, hiszen a „maszkokba” öltözött városka képileg is, tartalmilag is hibátlanul „farsangol”. Azazhogy csaknem hibátlanul; mert a látványos átöltözések látszatra „átmene-

¹⁹ Abonyi Lajos: *Kenyér és becsület*, Bp., 1865, Emich Gusztáv.

tileg” elrejtették a hierarchikus viszonyokat, ám Tolnai a karnevál felszabadító nevetése helyén szatirikus, leleplező nevetéssel ábrándít ki. Érzékelhetővé (több: felismerhetővé) teszi, hogy itt ugyan az „egyenlőség, testvériség, szabadság” a szólam, de ez nem az elnyomók önkéntes vagy kényszerű karneváli lefokozásával jött létre, hanem rejtezkedéssel: magyar ruhákba bújtak, hogy színlelt változásukkal a felszínen maradhassanak! A szatíra magaslati pontja, amikor a *karnevál hercegét*, dr. Hunyadi Gusztávot mutatja be a karneváli sokadalomban:

„Az asztal közepén ült nagy hajlott görbe orral, kipödrött hosszú bajusszal, – mintha valami országos ünnepélyre készült volna már: – teljes díszmagyarban. Valami habos selyem, pörkölt kávészínű attila fedte keszeg behorpadt mellét, drága antik gombokkal, melyek meglehet valamelyik ambiciózus nagybátyja urától maradtak reá szent ereklyekép; lábszárait pötyögős, zsinoros magyar nadrág borította, és lábait fényes magyar kordován csizma, hosszú fityegő rojtokkal és nagy kampós sarkantyúkkal: ujjain hatalmas gyémántos gyűrűk tündököltek (...).”

És így még korántsem teljes az álarc: a valamikori Schwindler Gusztáv nincs már egykori személyében, és nevével sem:

„*Schwindler Gusztáv úr*, a ki egész életében a nagy mozdulatok embere volt: egy jó nagyot mozdult. Felsőbb engedéllyel megmagyarosította a nevét és lett belőle: *Hunyadi Gusztáv*.

Nagy-Kakasd nem tudott hová lenni bámulatában és örömében.”

(Tegyük fel a kérdést: olvasatunk-e valaha ilyen pompás szatirikus mezbe rejtett ironiát? Ráadásul három rövid sorba tömörítve?)

További érdekes maszkokat is érdemes szemügyre venni.

„László úr is beöltözött – és csöndesen ott sétál a hosszú udvarában. Még nemigen mer kimenni. Mind azt hiszi, tréfa az egész, és komédia. Majd jön egy pár század ulánus s minden bolond magyar ruhást felnyársal. Hisz nem is tehet mást. Hogy tudná kiválogatni: ki a becsületes ember és ki a gazember?”

László Károly ijedtében nagy szolgálatot tett a szatirizáló kedvű írónak. Nem kevesebbet mondott ki, mint hogy a hatvanas évek enyhülő körülményei nem egyszerűsítették a magyarságban eligazodást, hanem bonyolították: a maszk szint, parádét kölcsönöz, egyenjogúsít, azaz pusztán egy magyar ruhával – minden valahai bűn, vétek el van törölve!

Valóban: ki mondaná a Baranyaiakról, hogy egy évtizeden át osztrák csillagokkal a legkegyetlenebb magyargyűlölők voltak?

„Ah! Isten hozta, Baranyai Mihály úr!

Hogy vigyorog, hogy szidja a németet és ölelkezik a régi Kossuth-kutyákkal. Csupa szív, igazán, hogy az egész ember egy valóságos szív! És még minő!

Ah! Baranyai Ábris úr! Hát a két csillag a nyakon?

Van helyette a sarkakon akkora két pengő tarajos sarkantyú, mint egy tányér.

Most szabadult ki a bátyjuk: József úr. Vele megy karon fogva, éppen olyan örömmel, mintha ő jött volna haza Josefstadtból. Minden embernek köszönnek, és Ábris mindenütt sír, a hol csak elbeszélheti bátyja rettenetes szenvedéseit.”

Ezzel a pár sorral ki is léptünk a maszkok szemlájéből: a Baranyaiak „vonulása” már *attrakció*, a karneválok törzsökös eleme.

„Baranyai József (...) mindenkinek a nyakába borult, de elsősorban is, mint valódi okos embernek, volt annyi esze, hogy Hunyadi úr nyakába boruljon és egy szívélyes csókkal, a mit még Josefstadtból hozott, bemutassa igaz szeretetét és hódolatát. (...)

– Szervusz lelkem barátom! – kiáltá Hunyadi urat ölelgetve József úr.

– Isten hozott dicső barátom! – viszonzá hévvel a szeretet jeleit Hunyadi úr – sokat hallottam rólad.

– Én is terólad. Nagyszerű ember vagy. Csókollak.

És újból ölekezéshez láttak.”

A két ellenség, a „*rabtartó*” és a (*volt*) „*rab*” találkozása igazi komédia. Baranyai József komédiás kedve: kényszerűség. Látványos mozdulatai és a „lelkem barátom” – arra vezethetők vissza, hogy „volt annyi esze”. Hunyadi Gusztávnak mindig van annyi esze, hogy elfogadja a „megtérők” hódolatát, ám annyi esze is, hogy mintha szívélyesen – felszakítsa ellenfele legfájdalmasabb sebét: „– sokat hallottam rólad.” Sőt arra is futja „nagylelkűségéből”, hogy valamicske békülékenységet mutasson, hiszen a hatvanas évek mégsem az ötvenes évtized már!

Baranyai gesztusában minden jel szerint meghatározó az ironikus helyzet (az ő helyzete, bármilyen furcsa, továbbra is ironikus!), ám az sem tagadható, hogy „*priusza*” túlkompenzálásában szatirikus mozzanatok is felsejlenek. Hunyadi – most is schwindler; attrakciója írói nézőpontból kíméletlen szatíra.

Mindezek mellett Tolnai hangjában nem kevés a keserűség is; mintha azt mondaná az iménti jelenettel: íme a megbékélés – nagy-kakasdi alacsonyságban.

Zajlik tehát a hatvanas évek karneválja: az események sodra eljutott a képviselő-választásig. Ekkor Tolnai nevetése harsány szatírára vált: még akkor is, amikor szentséges dolgok keverednek a nagy-kakasdi retorikába. Fájdalmas lehet persze hallani, hogy illetékesek utcahosszat a *Szózat* magasztos szavait ordítják, ám a tömeg „*rajongása*” ellen alig lehet más védelem, mint a célba irányított szatíra!

„– Éljen Kossuth! – harsogták egyszerre.

Lecsapták a sörös poharakat. Fölemelkedtek székeikből, s könnyes szemekkel, örömtől, reménytől, hittől áthatott érzéssel énekelték:

Hazádnak rendületlenül (...)

A lelkesült tömeg zúgta a felséges ódának minden strófáját, és Hunyadi úr is, aki az egészből egyetlen verset is nem tudott, úgy tett, mintha mindnyáját ő fújná. (...)

Fokosát föl-fölemelte, és villogó szemekkel kereste az ellenséget, és kész lett volna fölhevülésében minden asztalt, széket és ablakot összetörni, és megmutatni, hogy *milyen a magyar, mikor igazán tetőtől talpig magyar lett.*” (Kiemelés: D. F.)

(Bontsuk szét a komikum szálait: Hunyadi attrakciója – szatíra; a jelenet egésze azonban, ahogy az érzelmek helyébe a vezényelt pózok kerülnek: ironikus. Túlzás-e, ha a végén az olvasó kivehetően „hallja” a humort is, mely itt sokkal inkább „szívre hat”, mint „nevetet”?)

A karneválok rendszerint az utolsó napon érnek a hangulat és az öröm tetőpontjára. Az ünnep utolsó óráit a vidámság, a szertelenség jellemzi; benne

van az újjászületés, a megújulás ígérete és önfeledt boldogsága. A szépirodalombeli karneválok vége rendre felmutatja ezt a teljesedést. Csokonai *Dorottyájában* például olyan csoda esik meg öregecske címszereplőnkkel, amilyenre a karnevál megújító erején kívül semmi hatalom nem képes. Ráadásul lassan, nem szempillantásra megy végbe a varázslat. Mintha Csokonai is örömet lelné ebben a képtelenségben: a szemünk előtt ízzenként változtatja ismét fiatal szépséggé; ez a visszafogott metamorfózis valamiféle kacagtató, groteszk „átvedlésre” hasonlít.

Hasonló a tapasztalat más „szépirodalmi” (ünnepi) karneválok végén.

Gogol elbeszélésének, *A szorocsinci vásárnak* tánc a vége: a karnevál mágikus erejét sugározza, azt az erőt, amely megteremti a karnevál végső értelmét, az újjászüelő pillanatot:

„Megmagyarázhatatlan, furcsa érzés fogta volna el a nézőt, ha látja, hogy a daróckaftános, hosszú, kipedert bajszerű zenész vonójának egyetlen lendületére akarva-akaratlanul hogy megváltozott minden, milyen összhang támadt az emberek között. Olyanok, akiknek komor arcán tán évek óta nem csillant mosoly, most topogni kezdtek, a vállukat mozgatták. Kavargott a tömeg, mindenki táncolt. (...)”

V. Hugo *A párizsi Notre-Dame* című regényének elején a „Bolondok napja” mulatságos eseményei zajlanak. A nap gyönyörű véget ér: a városszerte lobogó tüzek arról tanúskodnak, hogy Párizs látványosan mond búcsút a Háromkirályok és a Bolondok napjának. S akár összegezésnek is felfoghatjuk Gringoire ábrándos szavait: bár Esmeralda szerelemígérete tündérkedő játéknak bizonyult csupán, megismételhetetlen csoda volt a karnevál; a hajdanvolt aranykort idézte ide: „Ha így esett, hát így esett. (...) Volt ebben a korsótörős esküvőben valami megható, vízőzön előtti ártatlanság.”

Tolnai karneválja lényeges ponton különbözik az imént említettektől: amazokban kivétel nélkül jókedvű játék szervezi a ’tisztá komikumban’ és a népi nevetésben fogant örömteli ünnepet, *A báróné ténsasszony* „karneváljának” egésze, s így a vége is változó intenzitású indulatokból fakadó szatíra. A nagy-kakasdi hangoskodó sokadalomnak nem lesz megújulása; ez a „karnevál” nem vezeti át a nagy-kakasdiakat egy új világba, csupán új maszkokat illeszt a régi ábrázatra.

Éppen ez történt Nagy-Kakasdon akkor is, amikor követválasztás előtt álltak.

„Nagy, kellemes mozgás verte föl a várost. Minden vendéglőben, korcsmában, kávéházban muzsika szólt és a választók tanácskoztak. (...) A Hajkók, Ugodiak, Huszárok, Mocsyak, e nagy magyarok, e lelkes Kossuthisták mind a Hunyadi oldalra tódultak; a Halászok, Stuckmandlik, Hayermayerek, Mészárosok, Bakosok, Szatmáriak, Nagyok, e nagy németek, banderisták a Baranyai József részére gyűjtöttek híveket.”

Ugyan minek kell tulajdonítanunk, hogy Hunyadi úr meglátogatta a mindmáig Kossuth-váró öregurat, Harkai bácsit? Mégis a karnevál tette, hogy „galambok ültek a verebekhez”?

Mit akart dr Hunyadi Harkaiéknál?

„A fényes magyar díszruhájában, melynél magyarabbat Batthyány gróf sem viselhetett, meghajtotta magát Harkai néni előtt és mintha egy nagyúri dámával állana szemközt, lehajolt majd a földre és kezét csókolta.

Bellának pedig gratulált, mint a ki a legderekabb ifjú doktorok egyikének, az ő igen tisztelt barátja dr. Márton Sándornak úrnak a jegyese.

– Én pedig – fordult a hosszú fehér szakállú mosolygó Harkai felé – elhoztam a régi szenátorságot. A párt felvette bátyám nevét a listára, én lelkemből akarom. (...) Semmi köszönet édes bátyám, kedves néném, szép kis hugom – én legnagyobb örömet mindig abban találtam, ha ott lehetett szerencsém megmutatni, hogy ki vagyok – a hol félre ismertek.

(...)

És most egy igen nagy szívességet fogok kérni a jó Harkai bátyámtól. Csak ezzel az írónnal tessék ide jegyezni a becses nevét. Nagy nap előtt állunk, választás előtt. Össze kell fognunk, hogy a párt diadalmaskodhassék. Át kell menni minden jelöltünknek. Azután jó a követválasztás – ez lesz az én napom.

Hát mit csinálhatott volna mást Harkai bácsi, mint aláírta azt az írást, a mely igazolta számos aláírásokkal, hogy Hunyadi a legjellemesebb, legfeddhetetlenebb, leghazafiasabb emberek egyike a kun földön, büszkesége Nagy-Kakasdnak. *Mindig igaz magyar volt*, annak ismerte a város minden rendű polgára és polgárnője, és egyetemlegesen, megbotránkozással visszautasítunk minden oly aljasságot, mely Hunyadi Gusztáv jellemére a legcsekélyebb foltot is akarta dobni. (...)

Hogy mit csináltak Harkai bácsiék, csak akkor vették észre, mikor egy óra múlva a Baranyai testvérek is betoppantak, és vádjait a Camera obscurából felolvasták.

(...)

– No Harkai bácsi – vetette oda durva hetykeséggel a szót Baranyai Mihály – legyen rá készen, hogy ebben a városban, de még csak írnok se lesz soha.

– De öcsém! – tette össze kezeit a szerencsétlen öreg ember.

– Vége. Pártunk győz, s akkor Harkai bácsinak el kell esni. (...) A mit vetettek, csak arassák – arassák – arassák (...)"

Mindkét látogatás „családi jelenete” Tolnai-remeklés!

Hunyadi – „mestersége címere” szerint viselkedett: kifogástalanul játszotta a művelt embert – választékos nyelvhasználattal, elegáns gesztusokkal. A patikamérlegesen kimért „csalétek” éppen az, amit várva vártak Harkaiék: emberi szót hozott, felemelni jött, s ez úgy meghatotta az évtizeden át szorongó, félelemben élő családot, hogy könnyek között fogadták a vendég bocsánatot (!) osztogató gesztusait.

S amikor bezárult mögötte az ajtó, riadt, bizonytalanodó „családi kör” tekintett utána.

Hunyadi szereplését nem kell minősíteni: az „minősített eset”.

Baranyaiék nem elegánsak, nyelvhasználatuk sem kifogástalan. Viszont tökéletes a tartalom és a forma egysége!

A *báróné ténsasszony* a történelem szépirodalmi átköltése a szépirodalmi Nagy-Kakasdon. E városkából is eltűntek (legalábbis a nyílt színről) a korábbi esztendőik kegyetlenkedései, kegyetlenkedői pedig „átöltöztek”. Nyugalom vagy béke ugyan nem jött, mert az új sakktábla az átöltözöttek és az új (a „színmagyar”) figurák helyezkedésének a terepe lett; a hangyaboly attrakcióinak egyik

látványa '67, a koronázás, a másik a fősodor mellékvizein billegő magánélet, az oldások és kötések.

1867.

„A felséges uralkodó 1867 július havára *koronázásra* hívta a magyart. (...) Ez volt az ünnep!

A jó csehek, a filozof németek, uzsorás galicziaiak most már csakugyan kitakarodtak az országból. (...)

A magyar (...) elbúcsúzott atyafiságosan a távozóktól; szívesen oda nyújtotta kulcsát, kenyerét – barátságos, férfias kezét.

De – mondá félig tréfásan, félig komolyan – adjon az Isten nektek a ti hazátokban – egy kicsit jobb erkölcsöket. (...)

Budára készül az ország királykoronázni.

Nagyban készült különösen Nagy-Kakasd.”

A Tisztelt Közgyűlés két küldöttet fog választani. *A követelmény:*

„(...) legyenek azok tiszta, valóságos kunok (...)”

„(...) legyenek azok tiszta Kossuth magyarok (...)”

„(...) legyenek talpig becsületes emberek (...)”

A városi főjegyző ismertette az utasítást:

„Fehér selyem attila, arany paszománt zsinórral, meggyszín nadrág – buza-virág, kék mente –”

(Tolnai tájékoztat, előre jelez(?) a nagy-kakasdi helyzet ismertetésével a várható végeredményről:

„Hunyadi Gusztáv ekkor már igen hatalmas ember volt.

Palotákat épített; földeket vásárolt kölcsön pénzen az apósa kontójára – addig az időig, míg az ő napja eljő. A tanácsnál övé volt az első szó; a városban mindennek ő volt az elnöke, iskoláknak, egyháznak, dalárdáknak, gazdasági egyletnek. (...)

Ez postaház, ez telegráf hivatalokkal és alant boltokkal: a madarasi-utczában vendéglő épül kétemeletes, nagy báltermekkel, kávéházakkal – mert erre fog jönni a vasút és innen fog menni Erdélynek, Oláhországnak – ki Konstantinápoly felé. A jövő nyáron készen kell lenni a törvényszéki épületnek, hivatalokkal, börtönökkel, erős börtönökkel hatvan-hetven perszonára. (...)

Nem volt kérdés a küldött személye.

„Tizenegy óra tájt a polgármester úr ravasz alázatossággal kihirdette a szavazás eredményét.

– A banderistáknak a koronázásra megválasztotta szavazattöbbséggel Méltóságos Hunyadi Gusztáv és Méltóságos Ösz Ádám urakat, az elsőt hetven, az utóbbit hatvankét szavazattal.”

„A nagy, ismét fényessé lett László-családban mindenki megmozdult s mióta Hunyadi nemcsak mint koronázási küldött pompázott fejedelmi díszruhájával, ősi kun fegyverével, drága arab sárga paripájával, de mint a néhai Ugodi Sándor utóda a követségben is tökéletesen megerősítette magát, és folyvást Pesten tartózkodik grófok, bárók társaságában, és közelebbről már királyi tanácsosi címet is nyert: valóban az egész nemzetség a boldogság napjait élvezi.
(...)

Most Hunyadi úr építtet.

Államhelyiségeket építtet, postaházat, törvényszéki palotát – nagy és biztos évi bérletekre, melyek a legszebb uzsorákkal vetekedhettek. (...)

Hogy tündökölhettek a kevély László úr szemei e dicső kérdésekre.

– A vöm, a fiam uram, a követ, a királyi tanácsos úr akarta. (...)

– És vajjon biztosan kiveszi az állam?

– Vöm már mindent eligazított.

(...)

Ezekről beszéltek a kereskedők, a csizmadiák, asztalosok, ácsok, kőművesek, háziurak, korcsmárosok, uzsorások, javabeli özvegyasszonyok és férjhezmenő hajadonok.

– Ki hozza a vonatot?

– Hunyadi Gusztáv.

– Ki hozza a huszárokat?

– Hunyadi Gusztáv.

– Ki hozza a telegráf és főposta hivatal?

– Hunyadi Gusztáv.

– Ki hozza a város fölvirágzását?

– Hunyadi Gusztáv.

– De hisz akkor már a báróságot is meghozza.

– Meg a grófságot.”

Hunyadi nagy mozgékonyasága és mindenhatósága egy szép napon megtorpant. A Baranyai testvérek örömmel, még inkább kárörömmel sorolják László úrnak a híreket:

„A Waring és Toring ház megbukott.

A vasút megfeneklett. (...) Hanem bátyám! De bámulom, hogy belement, óvatos ember, mint kedves bátyám – és hozzá kétszázezerig!

– Én tízezerig sem.

– Hiszen most jövök Pestről, személyesen beszéltem (...) a báróval. Tőle tudom. (...) De mi lelte bátyámat, az istenért.

A két testvér felugrott.

– Bla ble ble... – dadogá László úr – dlá...”

„Ott sétál az öreg Harkai bácsi, most már igazán öreg bácsi, mert belül a nyolcvanban (...) s az öregségtől, talán a titkos sirdogálástól is eres szemével keres a tiszta, lombos, virágos udvaron valamit, amibe megkapaszkodhatnék, s elmondhatná: istennek hála, most már hiszem, hogy Bella megmarad.

– De huhogott a bagoly, és az éjszaka is huhogott s a Meley gyógyszerész nagy fekete vadászkutyája mind itt vonított (...) A galambok is búgtak egész éjjel – az se jó jel (...)”

„– Kire harangoznak? Kire harangoznak? Mi?

– A vén Petrásnéra – elhiszem.

– Nem arra harangoznak, sógor!

– Hát ki halt meg?

– A Márton doktorné.

-
- Szegény jó asszony! Be hamar!
 - Nyugtassa meg a jó isten! –

(Vilma és Bella valamikor barátnők voltak. Miután Vilma kimondta a „Legyen”-t, Bella hozzáment Márton Sándorhoz. Súlyos betegségében vallott Vilmanak:

„Megbocsátasz-e nekem Vilma? nem vagyok bűnös, az a jó isten is látja, a kihez nemsokára el fogok menni! [...] Sándor soha sem bántott tégedet édes Vilma csak egyetlen gondolattal is – azért, hogy te máshoz mentél. [...] Ő ártatlan.”)

Bella halála után, ahogy mesékben szokás, Vilma mégiscsak Márton Sándor felesége lett. Szépen, szeretetben nevelték Bella árváit. Boldogok voltak, Nagy-Kakasd örömmel nézte boldogságukat.

Az utolsó lapok idilli állapotot rajzolnak Vilma köré.

„Virágos udvarát, veteményes kertjét paradicsommá tette. Virág van a tornác hosszú karfáján, virág – egész virágerdő a nagy utcára nyíló ablakokban, virág a hosszú udvarban, végig a szomszéd magas fal mentén; virág télen-nyáron, a merre jár, érzi illatát, ifjító erejét.”

Nagy-Kakasd örül, de nem felejt!

„Szegény báróné ténsasszony!” – mondják sokan, s ebben van bizonyos csúfolódás is: Vilma ugyan lett-is-nem-is báróné, ám olyan báróné, aki „ténsasszony” maradt.

Bezzeg Hunyadi – „hibátlan báró”! Meg is bámulja a város,

„(...) mikor báró Hunyadi négy lovas, csillogó hintáján kirobog a nagy emeletes Lászlópalotából, s mint egy római isten, a kívül senki sem bír, – végig suhan a Hunyadi-utczán ...

– Ah a nyomorult – –

– A hitvány!

– Ah, hát hol az isten?

– Ah – – ah! hajh! – –”

3.2. A magyar úri rend romlásáról

A nemes vér

Révai Testvérek Kiadása, Budapest, 1882.

A nemes vér a magyar nemes regényének „erdélyi változata”.

A birtokából és a történelemből kikopott nemes vér Tolnai-változata.

A magyar olvasó informálója dzsentri-ügyben Mikszáth Kálmán. Megtanultuk (nemzedékeknek megtanítottuk) a „gavallérok” lefelé vezető útjának stációit; a folyamat „prózaí tényszerűségét” *A jó ember* című Mikszáth-írás így rakja sorrendbe:

„Még egy darabig vergődik, mint az eltévedt lepke a gázláng körül, még hivatkozik őseire, elmúlt szerepére, még felemlegeti elvándorolt holdjait, még hallja távolból elmosódva parádés lovainak csengőit, de már teljesen beadja derekát a százados ellenfélnek, akivel annyit kötekedett az »alkotmány bástyái« mögül: az Államnak. (...) Minden út az államhoz vezet.”

Mikszáth indulata visszafogott. Inkább csak akkor érzékelhető, hogy a számvetésben szatíra bujkál, amikor az Állammal vívott egyre erőtlenebb szó-párbajban rendre alulmarad, jól kivehető ironikus pozícióba szorul egy-egy hivatalnoki asztalért, s végül még a munkáért sorban állók táborában is feltűnik.

„Állam, adj hivatalt. (Kezdetben még hetykén beszéltek.)

Az állam jó volt és könnyelmű; azt kérdé eleinte:

– Minőt akarsz?

Később alázatosabbak lettek a követelők:

– Adj kenyeret.

Mire az állam lett mogorvább:

– Mihez értesz?

Mert a kenyérre folyvást több-több evő özönlött. (Annyira mégsem nagy az a cipó!) Az állami bürokráciának megtelek henye néppel; fiú, apa, nagybátya, unokaöcs, sógor, koma, aki alól elszaladt otthon a föld, odatámaszkodott könyökével egy-egy hivatalnoki asztalhoz, s még mindig jönnek nem szűnő sorban a többiek.

Ezekből már kisajtolták a mostoha viszonyok azt a kesernyés szót is, melytől egész nemzedékek háta borsózott:

– Állam, adj munkát!

Munkát! Hús, balzsamos levegőáramlat fúj ki a kripták repedésein – lehetséges-e?

De az állam fanyarul csukja össze a markát, mintha mondaná: Nem lehet többé.”

Tolnai regényének hősei, az almáshegyi kastély grófjai még az első állomás előtt toporognak, ám ahogy Tolnai láttatja őket, előbb eljutnak a pusztulásba, mint az „Állam” színe elé; hivatalért sem, munkáért meg kiváltképp!

Pusztulni persze pusztul a „nemes vér” Almáshegyen, Erdély szép dombjai között is.

Pusztulás és – humor: a *Toldi estéje* óta összetartozó fogalmak; az első kiadáshoz (1854) illesztett *Végszóban*²⁰ ezt olvassuk:

„Lesz, a ki rosszálni fogja a humort, mely a darabon növekvő arányban átszővődik: azonban ne feledjük, hogy a hanyatlás, pusztulás már magában humoros jellemű.”

A nemes vér első lapjáról ez a kép vezet a történet belseje felé:

„A régi híres Benedek grófok kastélya Almáshegyen egy magas dombon fekszik. (...) A ki valamikor ide, e szép pontra építette – nagy úr lehetett, mert vastag veres rézzel fedette be a meredek tetőt, s a szeglettornyokat villámfogóval látta el. A terjedelmes parkot összekötötte a Hollóság emelkedő sűrű bikkfa-erdővel, melynek bérceesebb oldalain gyönyörű szálás fenyők emelik örökzöld koronájukat. Lent a völgyben, a Maros felé húzódó gyümölcsös megvényült, kidőlt fái nyomán gyöngye új hajtások támadtak szomorúan mutatva, hogy jó gazda nélkül a természet is kedvetlenül, immel-ámmal nyújt valamit.

Hanem most éppen talál e kőcsoz, girbe-gurba fákhoz a kastély vedlett-hámlott képe. A széles repedések kacskaringós ereket képeznek a vastag falakon, és jó néven veszik, hogy a vadszőlő mindenütt beléjük nyomkodja karjait. A nagy tölgyfa-ajtók hasadozottak, az ablakok töredezettek, a pado-

²⁰ *Toldi estéje. Költői beszély hat énekben*, Pest, 1854, Kiadja Heckenast Gusztáv, 139.

zat sok helyt egészen kikopva, a kályhánál mélyen kiégve. (...) Hull a magas tágas termekben a mennyezet, hámlik a festés, a korhadt ajtókarfák miatt lejjebb ereszkednek az ajtók és minden nyitásra nagyokat csikorognak a sarkok (...).

A pusztuló kastélyt vedlett uraságok, a Benedek grófok lakják: János gróf két leányával, Olgával, Sandrinnal és három fiútestvérével: Álmossal, Gusztávval és Imrével. Várnak a grófok, feszülten, egyre idegesebben.

Dernyői Loránt lesz a vendég: egy gazdag temesi gazdálkodó; vendégnek hívták, ám a grófok reménye szerint leánykérés is lehet a látogatásból. Olgát szeretnék „eladni”. Olga révén remélnék egérutat nyomorúságos helyzetükből.

Gyakori és többnyire bevált remény ez az omladozó kastélyok világában. Mikszáth nemesei körében is „különös házasságok” sora köttetik meggazdagodott polgár „eladott” leányával. (Mert a polgár meg címet-nevet szeretne.) A megszokott képlet is inkább az, hogy a polgár az „eladó”, a „vevő” a teljes lecsúszás előtt így módon menekülő nemes ifjú!

Álmáshegyen valamivel lejjebb van már a „nemesi fészek”; életük sakk-tábláján a Benedek család kényszerül lépésre: kastélyt (olyat-amilyet) és nevet (a messziről jött embernek még jól hangzót) kínálnának abban a reményben, hogy a Dernyői-vagyon megszabadítja mindnyájukat váltóik tömegétől.

Portré készül róluk a várakozás feszült óráiban.

„Az *apa*, az öreg, kopasz, poczakos, tokás képű *János gróf* szelíd mosollyal várja a történendőket, keveset hisz s talán majd semmit sem vár, mint a nyomorúság által félhülyékké vált emberek szoktak. Köszvényes, bütykös ujjait tördeli és oda-oda fordul, hol a kevélyen sétálgató Gusztáv grófhhoz, (...) hol Imréhez (...): Ám lássátok, ha vendéget hívtatok, most fogadjátok. Én nem tehetek róla, én már semmit sem tehetek. Mindent átadtam nektek (...)

Ideje volna már – sóhajt némi bizodalommal (...) – ha ebből a sok borzasztó próbából valami kis házasság kerekednék ki valahogy.”

Álmos gróf „öszbevegült hajú, fekete ránczos képű, felette kopott szürke ruhás férfiú merőn fordította távcsövét a város felé”. Rá tekint mindenki; ő „szerezte” Dernyői Loránt urat egy magyarországi útja során; neki ígérte Dernyői úr, s éppen a mai napra, a látogatást Álmáshegyen.

A szorongást alig bírja már *Gusztáv gróf*; segítségért a múltba kapaszkodik.

„– Cudar világ – sóhajtá Gusztáv gróf. Hát ezért küzdöttek őseink? Ez a hála, az elismerés?” (Kinek tesz szemrehányást, kitől vár elismerést?)

Imre gróf szűkszavú: „Kegyelet” – mondja, „foltos csizmáját nyikorgatva”.

S hogy a grófok „képbe kerültek”, a látogatás értelmi szerzője, Álmos gróf távcsövébe néz:

„– Leányok, készüljetek – valamit látok. Istenemre ez Dernyői.”

A leányok.

Olga grófnő, aki főszereplő lehet, a kastély népének megmentője.

„– Nos, mit akarnak én velem, Gusztáv bácsi? – szólt a magas, majdnem öles termetű sovány, halovány sárga arcú leány, fekete nagy szemekkel, hosszú egyenes orral, csontos kemény homlokkal (...)

(...) Jó árt szabjanak, hogy engedhessenek. Olcsón nem adom el magamat, még elég szép vagyok, ha ifjú nem is többé.”

Olgának egyelőre az a dolga, hogy aláírjon egy váltót, mert már csak neki van hitele a pap előtt, akitől pénzt remélnék a küszöbön álló vendéglátásra.

„Olga grófnő fölkel, mint a vérpadra menő áldozat, kiveszi atyja kezéből a váltót, s a mutatott helyre oda írja a nevét. A láncot, órát pedig odaveti a grófok lába elé.”

S ekkor Tolnai Lajos monológba kezd – regényben szokatlan magánbeszédbe: részvétre szólítja olvasóit, elsősorban a női nemet, akiktől leginkább reméli a megértést. Olga grófnőhöz pedig (s láss világ csodát!) érzelemmel teli, együttérző lélekkel *intelmeket* intéz: a grófnő minden jel szerint sorsfordító esemény előtt áll, ám az új élethez vadonatúj erkölcsre van szükség. Vállalja-e? Teljesíti-e az erkölcsi parancsot?

Tehát, „mint a vérpadra menő áldozat”.

„Sajnálak szegény grófnő, lelkem mélyéből sajnállak.

De kérdem, édes Olga, mit tennél, ha olyan ifjú jönne, kit szépnek találnál, beléd szeretne és megkérne rögtön? (...) *Tudnál-e dolgozni, takarékoskodni*, a mit eddig nem tudtál, holott túl vagy a huszonhat éven és apád egy tökéletesen tönkre jutott, süket, köszvényes ember (...) *Nem állnál-e bosszút* a sorson, embereken (...), nem lennél-e majd még kevélyebb, ha kedvezne az isten (...)”

Az újabb kérdések még nehezebb feladványokat jelölnek ki, s még személyesebben szólnak Olga „címére”:

„Édes Olga, csak veled beszélek, magaddal, nem hallja senki, nem lát bennünket senki: kérdem, ha kezdedbe tenné az isten az eszközt, a melylyel egészen boldoggá tehetnéd magadat, – jó nővé, valamikor *jó anyává, gondossá, egyszerűvé*, sok szegény ügyefogyott áldásává: megtennéd-e? (...) Apádnak, testvérednek, nagybátyáidnak szabnál-e jó és kedves törvényt, hogy azok is boldogok legyenek (...)” (A „monológban” a kiemelések: D. F.)

Természetesen Olga grófnő mindezeket nem hallja, s hogy mit válaszolna, ha hallaná, nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy a nagy zűrzavar közepette egészen más erkölcs préseli belőle a szavakat. (Lehet, hogy mégis Tolnainak sziszegi válaszképpen a következő „fogadalmat”?)

„– Csak férjhez mehetnék, – nyögé a szegény leány, – nem bánom, akár kihez, *bosszút, kegyetlen bosszút fogok állani.*”

Egy családtag még hiányzik a grófi tablóról: a fiatalka, 14-15 éves szép szőke leányka, *Sandrin grófnő*. Egyelőre amolyan „Hamupipőke” szerepben; a második kötet végén teljesebb is rajta a mesei igazságszolgáltatás: az idősebb Derynői fivér, László párja és életének boldogsága lesz.

Közben, mint egy gondolatritmus, tagolja az almáshegyi eseményeket az erősödő háttérzaj: „Zörög a kocsi”, később „A kocsi zörög, hatalmasan zörög”... Imre gróf pedig összeállítja a háziak „élőképét”, kiosztja a szerepeket:

„– Csak tartsuk magunkat, János – keményen! A szívbe nem lát senki. Légy vidám. Olga, zongorázz sokat; én majd énekelek, Gusztai tudományról beszél, Álmos nagyokat hazudik, – majd meglásd, ha talpon leszünk: célt érünk.”

A *nemes vér* első fejezetének a világirodalmi rangú Mikszáth-lapok mellett a helye. Nincs ott. Miért?

Mindenesetre két fejezetre még kitérek az első kötetből.

Az egyik az almáshegyi grófok istállójában játszódik, tulajdonképpen „*vetélkedő alulnézetből*”, melynek lélektani alapja ugyanaz, amit cselédlélektan

dolgában *Illyés Gyula* tárt elénk a puszták világában. Voltaképpen az az abszurdítás, hogy a szolga idegenek előtt büszkélkedik gazdájával. De legalább el akarja rejteni, ha van valami takargatnivaló.

Tolnai regényében ezt olvassuk:

„A szolgának sokszor jobban fáj ura gyenge állapota, mintsem azt a kevély gazda gondolná is. Itt ilyen formán volt a dolog. Egyik almáshegyi kocsis sem akarta észrevenni a magyarországi legény gyönyörű ruháját, gyűrűit, óráját, finom szivarjait. Heverték daczosan, mintha rájuk nem is tartoznék, hogy vendégek érkeztek a kastélyba. Fájt szívüknek, hogy az idegen úr nem is gróf, nem is báró, s mégis oly szép lovai vannak. (...)

Később ugyan enyhült valamit a ridegség, de a vendég kérdései rendre érzékeny felületre találtak.

– Aztán a többi ló hol van?

– Az úgy van öcsém, hogy most éppen nincs több öt darabnál, de nem is kell. A grófok keveset járnak már, négy is elég; itt ez a paripa, a conteszeké.

– Hát az ígás lovak hol állnak?

– Miféle ígás lovak?

– No, a munkás lovak.

– Nem folytatunk gazdaságot. (...) Kiadtunk mindent.

Bezzeg a vendég úr birtokán van állomány.

– Mennyi? – kérdék egyszerre.

– Vagy negyven-ötven darab, de van a ménesen ötszáz darab is.

Az almáshegyi kocsisok összenéztek.

– Idegen ember azt mondhatja, a mit akar – mormogá a vén ember – ha én volnék nálatok, nem dicsekedném.

– Én csak az igazat mondom.

– Akkor hát az urad jól áll?

– Lehet nyolcz, tízezer hold – ha több nem.”

Az istállóban a vendégség első óráiban így folyik a „kocsismegbeszélés”.

Ám Tolnai remek komponálása billent egyet a „színpadon”, s máris (a negyedik fejezetben) a kastélybeli est kellős közepén, egy valóságos *ünnepben* találja magát az olvasó.

„Megjött a vidámság, az élet, a szív verőfényes boldogsága.

A cigányok szakadatlanul húzták. (...)

Olga grófnő a zeneszó mellett, majd a csöndesen leszállott esti félhomályban még érdekesebb volt. Göndör gesztenye fürtjei aláereszkedtek nagy domború homlokára, a pár pohárka bor s a szép ifjúnak égő tündöklő szeme – kigyullasztotta csontos kemény arczát, – pirosra festette, állandó pirosra hervadt ajkait; fehér, gyöngéden sárgás barna ujjait bele mélyesztve sűrű hajába, (...) s mintha ma érezné legelőször a szerelmet huszonhét éves szíve – ingott-ringott lelkével a zene édes, bízató, mámorosító hullámain. (...)”

„Ünnepet ült az almáshegyi elszegényedett grófi család; mintha az *ősök fénye*, egy kis időre bár, *visszalopódott volna* a kongó termekbe, mintha ami elmúlt, azt ígérte volna, hangosan, hogy még egyszer megtér s ha vigyáznak, ott marad.” (Kiemelés: D. F.)

Egy roskadozó, pusztuló kastély elszegényedett nemessége ünnepel.

Ünnep.

M. Bahtyin Rabelais-könyvéből tudjuk, hogy az *ünnep a hétköznap(ok) kiiktatott és inverzére fordított állapota*. Kísérlet arra: ha a mindennapok a káoszt, a pusztulást, a megbomlott, szétesőben lévő valóságot mutatják; ezek fordítottjával (annak eljátszásával) és a hozzárendelt vidám alakoskodással egy (esetleg több) estére visszahozzák a *valahai (dzscentri-)aranykort*. (Nem ezt tesz Mikszáth *Gavallérjai* is? (Kiemelés: D. F.)

„Késő éj volt már, midőn Olga és Sandrin grófnő fölkelt, hogy elbúcsúzzék a kedves, igen kedves vendégtől. Loránt a zene és az ének hatása alatt egészen átengedte magát a szép grófnő igézetének. (...) Mikor kezei között érezte az Olga forró kezét, s a nagy szemek merészen rá ragadtak, nem tudta megállani, hogy olyan bókokat és szavakat ne dadogjon, a miket a gróf bátyák rögtön nyilatkoztatnak, megkérésnek ne vegyenek.

Álmos azonnal a legkomolyabban is vette a dolgot és kész volt egy boros dikcióval eljegyezni a feleket, az öreg János gróf nagy öröme, ha Olga egy percre fel nem lobban és kevélyen vissza nem utasítja tekintetével. (...)

Hirtelen kiragadta kezét az ifjú kezeiből, s mint egy színpadi királynő, hidegen, gőgösen elrohant.

Hosszas csönd állott be, a zene megszűnt. (...) Loránt tenyerébe rejtette éő arcát (...)

Zavar az ünnep tetőpontján, kiváltképp Dornyói Loránt érezte magát megsemmisülve.

Nehezen aludt el, úgy érezte, elveszítette Olga grófnőt.

Másnap reggel.

„Korán kelt. Bágyadtan, fáradtan, izgatott szívvel nyitotta ki az ablakot, hogy a friss nyári lég fújja meg forró homlokát.

– Ah, és ön már fölkelt? – hangzott a hársfa sorból az Olga grófnő hangja – jöjjön, várom, mondja el, mit álmodott? Az első álom igaz szokott lenni.”

Gergely Gergely Tolnai orosz „rokonait” keresve megemlítette Turgenyevet is. Akkor elég határozottan kétségbe vontam, hogy vezet érdemleges szál az orosz íróhoz. Ma sem hiszem.

Azonban: ehhez az esti és folytatásaként a reggeli jelenethez hasonló valami van az *Apák és fiúk* című remekműben. Nem is annyira a két páros esti-reggeli jelenetének hasonlósága az érdekes: ilyen akár többet is találhatunk a világirodalomban. Számomra sokkal érdekesebb a szereplők, elsősorban a két hölgy, *Olga grófnő* és *Ogyincova hercegnő*. (S végülis az sem érdektelen, hogy a két férfi, *Dornyói* és *Bazarov* – „*raznocsinyec*”.)

Ogyincova hercegnő udvarházában vendégeskedik (barátjával) Bazarov, a természettudományoknak élő orvos. Azzal az ürüggyel, hogy a minapi beszélgetés során Bazarov valami kémiakönyvet említett *Anna Szergejevna*-nak, esti beszélgetésre hívta fiatal vendégét.

Másról beszélgettek.

„Úgy tetszik, a boldogságról beszélgettünk. (...) Mondja csak, miért van az, hogy még akkor is, amikor például élvezzük a zenét, élvezünk egy szép estét, egy társalgást rokonszenves emberekkel (...)

Egyik téma követte a másikat. A haladás iránya a lélektől a bizalomig – de beljebb ennél csak Anna Szergejevna merészkedett, kellő óvatossággal és tar-

tózkodással. Ám amikor azt mondta, hogy „(...) nekem mégis azt súgja valami, hogy mi nem hiába találkoztunk, hogy mi jó barátok leszünk (...),

Bazarov felállt, és odament az ablakhoz (...). Háttal állt feléje.

– Hát tudja meg, hogy ostobán és örültem szeretem... Látja, ezt érte el vele...

Bazarov gyorsan megfordult, mohó éhségű pillantást vetett reá s mindkét kezét megragadva magához rántotta (...)

– Maga nem értett meg – suttogta Ogyincova sietve és megriadva. (...) Bazarov beleharapott az ajkába és kiment.”

Fél óra múlva a szobalány levelet adott át Anna Szergejevának. Bazarov írta; egyetlenegy sor volt benne: „El kell-e utaznom ma, vagy maradhatok holnapig?”

Másnap reggel.

„Most már miért nem marad? Maradjon... Olyan jólesik magával beszélgetni, mintha mindig a mélység szélén járna az ember. (...) Maradjon.”

Két este, két beszélgetés.

Turgenyev hőseit minősítette már az orosz irodalomtörténet; N. Csernisevszkij tanulmánya – telitalálat (*Orosz ember találkán*); a többre-jobbra vágyó művelt orosz ember esete megszeretett hölgyével, avagy *Rugyin és társai* megtorpanása az előtt a lépés előtt, amelynek szépségét, jogosságát maguk hirdették.

„Nekem a természet sokat adott – mondja Rugyin – de úgy halok meg, hogy semmit sem tettem, ami képességeimhez méltó, s nem hagyok magam után egyetlen áldást jelentő nyomot.”

Az irodalomtörténetben a „*felesleges ember*” nevet kapták.

Tolnai hőse „magyar ember a találkán”?

Jól hangzanék, de nem az.

Dernyői Loránt nem tipikus polgár: gazdálkodónak sem mintaszerű, korántsem olyan, mint bátyja, László. Meg is különülnek a testvérek, és Loránt a maga részét az almáshegyi kastélyba hozza – elpredálni.

Olga grófnő két jelenete.

Az esti a „nagyjelenet”; közönség előtt, mely ha sikeres, leánykérés lesz a jutalma. A másnap reggeli – a „receptre járó” komédia sikeres záróképe: a forgatókönyv szerint Olga grófnő elragadta áldozatát. Nem úgy, mint a *valkűrök* (mondjuk Hedda Gabler Eilert Lövborgot), s nem azért, hogy naggyá tegye. Olga azért álldogált Dernyői Loránt ablaka alatt, hogy beváltsa ígéretét, amit Tolnai Lajos erkölcsi leckéje után fogadott: hogy bosszút álljon! Mindenért és mindenkin!

Ogyincova.

Valójában a XIX. századi orosz irodalom hatalmas nőalakjai (Tatjana, Anna Karenina, a Csehov-hősnők...) sorába sem illik igazán; ha nem „felesleges emberek” veszik körül, *Hjördis lehetett volna, aki a hozzá méltó férfit „az ég trónjára” emeli.* (Lehet, hogy azért ment az isten háta mögötti orosz faluba Iván Bazarov betegágyához?)

Anna Szergejevna „*mintha mindig a mélység szélén járna*”... (Kiemelés: D. F.)

A második kötetben a regény fokozatosan szürkül. Ahogy Olga árvái Lászlóhoz kerülnek, két szála lesz Tolnai történetének; az egyik László igyekszik

a lehető legjobb irányba terelni a fiúk érdeklődését, igyekezetét, tanulmányait, a másikon Olga akadályokat építget a folyamatba. Ő nemes úrfikat akar, a szeretet és a bosszú metszéspontjában.

Legvégül persze a mese diktál: Hamupipőke, Sandrin grófnő nagylány lett, méltó párja – Dernyői Lászlónak.

A szentistváni Kéry család

Fővárosi Lapok, 1884.

Történet egy elszegényedett nemesi családról, közel a dunaföldvári „gőzhajóállomáshoz”.

Az elbeszélés első lapjai szerint „a saját családunk története. Rádásul gyöngé írásomban az igazság kiderítését tűztem ki. (...) Körülöttünk annyi szerencsétlen család van, hogy ezek meglehet, vigasztalást fognak meríteni soraimból. Azért is, mert ösmertek, azért is, mert ők is mifajta földesurak voltak egy időben (...). Nem lesz-e bűn, ha föltárom szülőim és rokonaim gyöngeségét? ha rámutatok sebeikre, melyeknek idejében való gyógyítását elhanyagolták; ha elmegyek egészen odáig, ha szégyenkezve, ha sírva is, míg a keserves tönkrehajtás mindezekre azt nem mondja: elég, tedd le Kéry Vilmos a tollat.”

Küzd a család: anyja, apja, a férjhez menő korban lévő leányok, s ő maga, Vilmos. A nyomorúságban is lehet fordulópont, A Kéry család reménytelen helyzete akkor válik végérvényessé, amikor „apám húsvét szombatján Varga Pál malma alatt egy fűzfára felakasztotta magát”.

Még ennél is akkor került lejjebb Vilmos, amikor – más út nem lévén – a jegyző, Szinok bácsi kíséretében – mint pár éve Kasza Jóska pajtása – felült a gőzhajóra. A cél már nem valamiféle iskolák emelkedés reményében, hanem Schubert Frigyes úr pesti vas- és fűszer-, déligyümölcs-, festék- és vaskereskedése. Ez is nagy protekció árán sikerült, és Szinok bácsi Schubert úr előtt nem győzte hangoztatni, hogy Vilmos „jó házból” való, ugyan lejjebb vannak már, de „hatvan-nyolcvanezer forint követelni valója” még van a családnak.

Schubert úr győzködte magát, s végül meg is győzte, és felvette. Ám nyomban ki is oktatta:

„Itt téged három esztendeig minden vevő (...) tegezni fog. Tegezni foglak én is, a nagyságos asszony is, és a leányom is, de sőt minden segéd- és inas-tanonc társad. (...)”

Sohasem lehet tudni, honnan támad az ember szerencséje. Vilmosét egy váratlan betegség hozta meg. Az orvos, vizsgálat közben felismerte arcában, kezén, s ki tudja, még mi mindenben, hogy ez a fiú nem a szegények világából való.

„Fogadom, – mondta, ahogy vizsgálta – hogy ennek a fickónak a szülői hinton jártak és járnak, csakhogy rongyosan; a kiskereskedésben nagyban vásárolnak, csakhogy hitelben. Ő, jól ismerem e magyar kisnemesi osztályt. Azt hiszi, most is a forradalom előtt élünk, jobbagy minden paraszt, és kutya minden nem nemes, csak ő az isten. Ismerem őket, apám falusi sebész volt, sokszor láttam, hogy gőgösebb, felfuvalkodottabb ember nincs, mint a beadósodott földesúr. Poffal fizet és kilöketéssel. Láttam, mikor egyszer apámat egy ilyen bestia úgy pofon verte, hogy soha többet ember nem lett apámból. (...) Vigyázzon, úgy tegye erre a fiúra a kezét, hogy mindenébe ne kerüljön. Ők a bírák fent,

mint alant, s eljárják az igazság útját. *Ezek nem dolgozni valók*, csak táncolni, énekelni, duellálni, katonatiszteskedni egy kicsit, s aztán hazamenni úrnak, szolgabírónak, tanfelügyelőnek, megyei hivatalnoknak, alispánnak, követnek, kisistennek. (...)” (írta ezt Tolnai 1884-ben; Mikszáth „gavallérjai” jó évtizeddel később lesznek megyei hivatalnokok, katonatisztek, és főleg kisistenek!)

S ha már megszólalt a családi sérelmeket hordozó orvos, dőlt belőle tovább a Tolnai-indulat!

„De hogy az ördögbe is kerülhetett ez a suhanc ide? Hiszen nem ez a módszerük.

– Hanem –

– Hanem, hogy ősi szokás szerint beüljön a gazdaságba, mely sokszor alig állt néhány darab rétből, kukoricaföldből s valami kis erdőből. Aztán idejében hozzálát, hogy a legdivatosabb kártyajátékokba begyakorolja magát, egy alkalmas vadászati szerszámot szerezzen, egypár jófajta agárkölyköt vásároljon. S végül, ha eljön az idő, megyei választások alkalmával a plebszet vezesse. Dörzsöljék ezt a fiút...

– S aztán...

– Nyitva áll előtte minden névnap és falusi bál, mert az egész megye rendszeren atyafiság, sógorság, komaság szokott lenni... S ha jó kártyás, jó anekdotizáló, egy-két szegény leányt elcsábít: ember lesz belőle. (...) Dörzsöljék ezt a fiút...”

Schubert úr megjegyezte az orvos szavait. S amikor ezeket hozzáadta Szinok jegyző „ajánló” beszédéhez, használható gyakorlati alkalmazást állított össze, amolyan „használati utasítást” lecsúszott nemesek gyerekeihez:

„(...) jól ismerem az effajta urakat. (...) Minden törvényszéknél *van egy csomó atyjafiúk*: de ha egy szegény lakatos fia, amilyen én vagyok, egy rúd fűgét ellop: annak be vele, csukházza vele. Van itt igazság? Szerencséd, hogy jó ember vagyok, szívem van és karakterem van...”

Ettől fogva megváltozott az egész Schubert család viszonya Vilmoshoz. Először csak egy-egy gesztus, egy megszólítás, apró kedvesség jelenti a fordulatot, aztán mindennapos lett a bensősegebb bánásmód. S nem csupán azért, hogy a keménység „mindenébe ne kerüljön” Schubert úrnak: valahol a távolban szeme előtt lebegett a család emelkedése is.

Társaság jött a főnök úrékhoz. Több volt a lány.

„– Remélem, tudsz táncolni. (...) Mindenféle táncot járnod kell, ahogy jön a sor. Tüzesen, elegánsan. Érted? (...)

– Itt van, itt van, mama! – kiáltott nagy örömmel fogódzva karomba Izabella kisasszony, ki világos égszínkék ruhájában, fodros szőke fűrtjeivel repülve vitt volna magával, ha édes mamája az előszobában meg nem állít bennünket.

Új nyakkendőt adott és fehér kesztyűt és nagy poros cipőm helyett a Schubert úr újdonsát új lakktopánját.

Mintha fia lettem volna, annyi szeretettel fésült, öltöztetett.

– Miért vagy szomorú – vigasztalt részvétellel főnökném – nincs elég ruhád? Ne búsulj, minél előbb rendelni fogok. Most legyen jó kedved. Mindenki tudja, hogy igen jó házból való vagy, és nem ilyen sorsra születted. Nem fog senki lenézni, én azt elcsinálom. Vilmos, *úgy vedd, mintha rokonunk volnál*. (Kiemelés: D. F.)

S bevezetett, mint igazi jó édesanya, a fényes, tündöklő terembe. Schubert úr (...) intett, hogy azonnal táncoljak. (...) Nekem egy magas, igen szép, nyúlánk barna leányka jutott. Ő akart eleinte kormányozni a táncban, azonban mivel észrevette, hogy tudok, vállamra hajtotta fejét, s oly szépen táncolt, hogy mindenki őt nézte – s érette engem is.

– Jól van, fiú – ütött a vállamra meglepődéssel Shubert úr – táncolj most egyet a leánnyal.

Nem sokára odajött:

– Most egyet a feleségemmel.

– Az örmagynéval. Frau von Hacseknéval. Szuszi kisasszonnyal.

Már úgy elfáradtam, azt gondoltam, összeesem.

– Tovább, tovább, hadd menjen, hadd menjen – szorongatott a főnök úr meglepődéssel és biztató kézzszorítással – csak keményen, fiú, a szerencse ott táncol a hátad mögött (...)” (Kiemelés: D. F.)

Kéry Vilmos „szerencséje” mintha Kasza Jóska gazdájának „receptje” szerint készülné. Ő persze már Kazay, valahol a célegyenes tájékán. Már szóbeszéd, hogy „el fogja venni a Jauksz leányt, no ja!”

A Kéry-regény idején még csak a kiszolgáltatottak, az egyszerű emberek körében volt amolyan óvatos és óvakodó szóbeszéd, amit az orvos mondott intelem gyanánt Schubert úrnak. Tíz esztendő múlva *A mi fajunk* (1893, Kiadja a Családi Lapok kiadóhivatala) már magasabb körökből „üzeni” mindenkinek, megfellebbezhetetlen valóságként, tudomásulvétel céljából. Mivel ez a Tolnai-regény is a lefelé csúszás „hősei” világába vezet, s talán a Kéry-történet hitványságait a tíz esztendővel későbbi hangerővel adja elő, célszerű egy rövidke kitérőt tenni, illetve egy kis időre elhagyni Shubert urat, hogy annál tisztábban lássunk, amikor *A mi fajunk* „leckéje” után visszatérünk.

Ez a regény temetéssel kezdődik, lakodalom a vége. A két esemény között (kétszáz lapon) lecsúszott nemesek futkároznak az elhunyt Patakfalvy László öröksége körül. Patakfalvy a környék leggazdagabb birtokosai közé tartozott, örököse viszont csak egy maradt, a fia, „egy tizenhét-tizennyolc évesnek látszó szakáll- és bajusztalan, sápadt fiatal ember, Rudolf”.

Ebben a keretben abszurd futkározás folyik. Ahhoz, hogy a lecsúszott urak bármelyike esélyes lehessen, két út vezethetett. Az egyik a leányos családok számára nyílt: rá kellett volna sózni Rudolfra a számos (ön)jelölt egyikét. Mivel ez csak egy család számára lehetett volna megoldás – így kiesett a versengésből. A másik: el kellett tüntetni magát Rudolft!

Mindenre akad ember; Patakfalvy Rudolf kiiktatására Mayerlingy ‘kapitány’ szemelték ki: különös ember, szolgálatból visszavonult, szebbnél szebb galambokat tart a padlásán, nevelt lányán, a tüneményes Vandán kívül senkije nincs. Sok pénzt ígértek, további drága galambokra. Vállalta. Rudolft könnyű volt a padlásra szoktatni: szerette a galambokat.

A kapitány kötéllel végzett „vendégével”, azután leeresztette a kéményen a pincébe, hogy alkalmas időben eltüntesse.

Az abszurd „nemesi” történet nem lett rossz regény; Tolnai ügyesen átfordította paródiába: felelőtlen világ felelőtlen hőseinek parodikus „játékába”. Mert mi más: idilli környezetben (galambok közt...) – gyilkosság, melynek hozama: újabb galambok.

A paródiának újabb abszurd mozzanat „segít”: a halott eltűnt!

A megbízók nem kaptak bizonyítékot a teljesítésre, vonakodnak fizetni.

A kapitány fenyeget, Vörösfejú Dániel kioktat. Alighanem ezért a párbeszédért kellett a paródia: hogy éles hátteret adjon a dzsentrivilág „erkölcsének”, mely „támasza-talpköve” – minek is?

„– Kérdem, micsoda alku az, hol az ember egy krajcárt se kap. Tudja mit, (...) följelentelek mindnyájaitokat. Túl fogok járni az eszeteken, kutyák! (Vörösfejú válasza magabiztos:)

– Itt nem. A vizsgálóbíró rokonom, tetszik tudni? Az ügyész sógorom, tetszik tudni? A tábla elnöke tanulótársam és a kuriánál épen a fiam apósa kezébe kerül ez az ügy. A mi fajunk mindenütt el van osztva. Kedves barátom, itt olyan hurok van a nyakán, a mit minden felesleges rugdalózással csak szorosabbra köt. Hagyja el. Mi becsületes emberek vagyunk. A mi fajunkkal lehet élni. (...) Az a tervem, hogy az egész birtok egy végrendelettel családomra szálljon, zárólag Vörösfejú Dániel családjára. Oly hatalmas kapcsaim vannak, egyfelől a megyén minden választott tisztségviselő rokonom, öcsém, bátyám, sógorom, fiam, vőm, bérlőm, szolgálmányosom, másrészt a kormány se merte megtagadni fölterjesztéseinket erre s arra a hivatalra. A mi fajunkkal találkozik ön lent, az alsó fórumoknál, fent, a felsőknél, középpütt, a derék bíróságoknál – és a mi fajunkkal: a hova csak megbízható ember kell. A papot, rektort mi tesszük; az esperest én választom; a püspökömet én kandidálok és én ültetem püspöki trónjára. Annak úgy kell táncolnia, a hogy én fuvom. (...) A mi fajunk kard és pajzs, védő és támadó, tettes és bíró egy személyben. (...) Hatalmas rendszer, megdönthetetlen.”

Most pedig egy kérdés, melyre aligha kell válaszolni:

Valóban epe és epe, végig epe az egész ember?!

A „gyilkossági történet” úgy folytatódott, hogy megrekedt.

Ha nincs áldozat (mert Patakfalvy Rudolf előkerült: egy juhász tanyáján ápolgatta-gyógyíttatta sebeiből a Kapitány gyönyörű nevelt leánya, Vanda, akiről viszont kitudódott, hogy nem Mayerlingy Vanda, hanem Istvánffy Geraldin grófnő), igazi gyilkos sincs: Mayerlingy kapitány a fogdában várta sorsát, ám ott öngyilkos lett...

Minden megszámoltatott – mindenki megvan.

Az olvasóban ezenközben összeállt Tolnai Lajos történelemből „puskázott” paródiája, főszerepben a zárkájában öngyilkos Mayerlingy kapitánnyal és Rudolffal, akit viszont nem öltek meg.

A regény vége lakodalom. Megint a mindeneket újjászülő ünnep!

„Szent-Andráson, a Patakfalvy kastélyban.

Hozzák Királyszegről, a főispán tiszteletreméltó agg édesanyjától a menyasszonyt, gróf Istvánffy Geraldinet, a megye legszebb hajadonát. *Leeresztett hintóban ült az új pár.* (Kiemelés: D. F.) A nép ujjongott: köszöntötte és szívből kiáltotta:

– Isten áldja meg, Isten áldja meg! Éljen Patakfalvy Rudolf! Éljen az új pár!

Este nagy vacsora volt. Mulatott a nép a csűrben, a pajtában, a szérűn, a hol csak teríteni lehetett. Aztán tánczolt, ujjongott boldog jókedvvel. Oda keveredtek az urak is (...) Ünnepelt Szent-András!

Visszatérve a *Kéry család* történetéhez: egy másik ügyet is felvet Tolnai az elbeszélésben; a vidékről felkerült fiatalemberek sorsát, a beilleszkedés egyik-másik tipikusságát.

Kasza Jóska Vilmos falujából, a legszegényebbek közül jött a fővárosba.

A valamikori iskolatárs, pajtás, akitől az elbeszélés elején oly nehezen vett búcsút Vilmos a gőzhajó-állomáson. Idősebb volt Vilmosnál néhány évvel, s egy borkereskedésbe ment inasnak; erős gyerek volt, s íme a sors arra szánta, hogy hordókat seperjen, és ki tudja, mi mindent kell csinálnia.

„– Te nem is igen búsulsz, Jóska (...) – rőtt fel Vilmos a búcsúzáskor.

– Hát, Vilmos, mit csináljak? Ti urak vagytok, azok lehettek, amik akartok, nekünk a sorsunk más.”

Ez már nem a gyerekkori pajtás válasza; a valóságban tájékozódott, sorsával, lehetőségeivel számot vetett fiatalember köszönt el voltaképpen a falujától, a gyerekkortól s természetesen Vilmostól is. Bizonyosan valami járt is már a fejében: reményféle, tervek. Jóska egy elmúlt világtól vett búcsút hallgatagságával, látható egykedvősége pedig választóvonal volt, jóformán nem is tudta, mi mindentől...

Vilmos akkor ebből nem fogott fel semmit: ahogy partra lépett a maga megérkezésekor a Dunánál – szemével állandóan a régi falusi barátot kereste. Várta a találkozást.

Kasza Jóska nem kereste. Amikor az egyik segéd találkozott vele, nem üzent, nem kérdezett.

„S Bokros úr olyan formán nevetett, mintha fogai között valami vizet gargarizált volna. Nézett és el-elfintorította az orcáját.” Miért fintorított?

Végre egy omnibuszon meglátta: „(...) négy fiatal úri ember, s három nem éppen fiatal és szép, de szörnyű fényes öltözetű nő lép be (...)”

„Rögtön megismerte: Kasza Jóska. Ő is ránézett, de nyomban félrefordította az arcát. (...)”

Szépen, díszesen volt öltözve; gyűrűkkel, órával, láncsal, sőt szemcsiptető is lógott a vastag óráról. (...)

– Jóska – kiáltottam végre, elnevetve magamat. – Kasza Jóska! – s kezemet felé nyújtám.

– Igen, én *Kazay József* vagyok – s tárcájából egy névjegyet vett ki. – Szabad szolgálnom? *A Jauks és Mauks cégtől.*

– (...)

– Hát miért változtattad el a nevedet Kazayra. Hiszen te Kasza voltál mindig, s apád most is Kasza Pál.

– Igen – fordult most Kasza Jóska a másik három úrhoz – ez a fiú abból a faluból való, ahol atyám birtokos. Ők megbuktak, s most úgy hallom, zsellérházban élnek, s ez a fiú itt van a Schubert cégnél mint tanonc. Kocsis, megálljon; leszállni.

– Valamelyik alkalommal arra fogok nézni Schubert úr felé, megkérdem, hogy van ön, s ha tehetek valamit... adjó

És mind a négyen leszállottak, valamint a nők is.

– Ismeri ön azokat a nőket? – kérde tőlem egy bennmaradt öreges úr.

– Nem uram – válaszoltam mélyen megszegyenítve.

– Egyik a Frau von Mauksz, aki amellet a bizonyos úr mellett ült. Az a bizonyos ifjú ember nagyon jól áll: az derék ember. El fogja venni a Jauksz-leányt, mert Maukszné és Jaukszné testvérek, na ja!”

Íme: egy ártatlan, máig tiszta szívű gyermek és egy másodvonalbeli „korunk hőse” találkozása. Voltaképpen két idegen ember „találkozott”: Vilmosnak megrendítő, világokat romba döntő, sorsot meghatározó volt; annak pedig, aki el fogja venni a Jauksz leányt – kissé ugyan kellemetlen, de hűvös eleganciával megoldott „feladat”.

Tolnai Lajos Vilmossal érzett.

Az olvasóknak az a része, akik valaha szintén Jauksz leánnyal igyekeztek omnibuszra szállni, egy pillanatig bizonyára kellemetlenül érezte magát...

Kazay.

Nem kitalálás vagy ráfogás ez szegény Kasza Jóskára; nem ráfogás ez a századvég óta a városba (hát még a fővárosba!) „elszármazottakra”. Ugyan nem vitte mindenki névjegyig, óráig, láncig, kiváltképp nem jutott mindenkinek Jauksz lány, ám sokan közülük úgy tértek vissza falujukba egy-egy ünnepre vagy más alkalomra, hogy a gereblye neve csak akkor jutott eszükbe, amikor ráléptek véletlenül, és orra csapta őket a nyele. (A nagyobb baj persze az volt, hogy személyiségük is sérült a felemáságban: a „félíg” városi öltözködés, nyelv, viselkedés és minden „félíg” végül is a semmibe vitte őket!)

Hogy Kazay József mire jutott – nem tudjuk.

Rapszódia ez, költemény. Mélyből és mélységekről beszél, nincs előírt poétikai alaprajza, és életreceptet sugalmazó mondanivalója sincs. Sorsok vannak, szárnypróbálgatások.

Egy fiúcska beszéli el életének egy szakaszát; épp csak túl a gyermekkoron, a kissé előrehozott kamaszkor elején. Egy tönkrement nemesi család nem szokványos vergődése egy nem megszokott nyomvonalon. Nem az a család kérdése, hogy Vilmosból esetleg „Pap is lehetne, ügyvéd, ingenier” (mint Bolond Istókból); Szinok bácsi mást javasol: egy pesti vas- és sok más holmival kereskedő mester kezére bízza. Ám mégsem a tanoncok számára előírt élet vár rá: az, hogy „jó házból való”, még mindig pályát nyit(na) számára, emelkedőt, „újmodít”, ha nemesi lelkébe be tudná fogadni a „közönségest”.

Talán „tisztító tűz” volt Vilmos számára a pesti életbe kukkantás?

Már a hazaút elején, a gőzhajón kiderült: aligha!

„Szinok bácsi nem jött velem az első helyre, azt mondta, ő szegény jegyző, neki ott a helye, a maga-szőrű-bőrű emberek között.

S ezzel elváltunk, ő ment a parasztok, mesteremberek, szegény hivatalnokok helyére, én mint Kéry-vér a nagy bársonyos szobába a gazdag rációk, zsidók és katonatisztek közé. (...)

Négylóvas hintó várt reánk a földvári gőzhajó-állomásnál – Iván bátyámmal.

Szinok bácsi nem ült fel. (Annyi jó nem volt bennem, hogy azt mondjam: Szinok bácsi, én is a maga kocsiján megyek.)”

Otthon a hanyatlás számos jele várta Kéry Vilmost. Édesanyjával el is határozták, utolsó szalmaszálként meglátogatják a nagybeteg Kolozsváry Györgyöt.

„– Hallom, megint koldusok vagytok, húgom.

Anyám a rossz termést és néhány csűr elégését hozta fel.

– Hát ezt a fiút miért vettétek ki a jó mesterségből.

– Ó, Gyuri, Gyuri, – fúrta anyám fejét a bácsi ágyába – van szíved?
– *Préda korcsok számára nincs.* (Kiemelés: D. F.)
Nem is volt. Mert egy krajcárt sem örököltünk utána.”

Így ért véget ez a kis gyöngyszem, A szentistváni Kéry család.

Beszédes mű, amelyen rövid (az Olcsó Könyvtár kötetében alig hetven lap), olyan sokrétű és gondolatgazdag. Sűrítőmánya a kiegyezés utáni világnak; különös sűrítőmánya ráadásul. Benne van a „nemes vér” több változatban (több fázisában a nemesnek): van itt öngyilkos, hintón járó, elhízott a „fiúk” generációjából, egy várost is próbált „fűszeres”-tanonc, aki nemcsak „bekukkantott” a fővárosba, haza is jött már onnan, és a lányok! Akik a gazdag rokon örökségére várva élnek lassan elmúló fiatalságukat – hiába! Ebbe a kis könyvecskébe belefért az egy életre megsértett vidéki orvos keserű „életfilozófiájával”, Schubert úr a vas- és fűszer-, déligyümölcs-... vegyeskereskedésével, szépen elgondolt emelkedési esélyével, az omnibuszon pedig (vasárnaponként) ott mulatja magát a falu (a nép) képviselője, Kazay.

Ez a kis könyv nem remekmű, ahogy talán egyetlen Tolnai-regény sem az. Itt ott karcolás van a gyöngy felületén, talán csorbulás is. Előtte van az Olcsó Könyvtár kiadása (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956): megjelent 47 000 példányban!

Előtte van a Kelet Népe 1941. január 1-jei száma is: címlapján a *Zászlóhajtás...*, az 5. lapon pedig *Szentistváni Kéry család* (így, névelő nélkül); megjelent az I. és a II. fejezet (Tolnai címet adott a fejezeteknek). A közlemény végén Móricz „eligazító” sorai olvashatók:

„(...) Az itt közölt szöveg nem pontosan az eredeti, mert azt *átírtam*, az értelem megcsonkítása, vagy kibővítése nélkül. Inkább stílári korrekcióra. Tisztelettel, alázattal, szeretettel és elragadtatással végeztem. (...)”

Nekem az Olcsó Könyvtár jobban tetszik. Amit a Kelet Népeben olvastam: nem Móricz gyönyörű nyelve, s ez természetes, hiszen nem Móricz-könyv; de nem is Tolnai Lajosé, mely meglehet, göcsörtös, de kovácsoltvas keménységű.

Hanem micsoda? Kifogástalan nyelvhelyességi „párlat” – a szépirodalom senkiföldjén.

3.3 A szellemi élet erkölce: A polgármester úr.

Budapest, 1885, Révai Testvérek kiadása.

A sötét világ csaknem valódi nevük, állásuk és rangjuk szerint vette elő a tudományos és a kulturális élet különböző területein és területeiért törtetőket, az egyre nagyobb szerephez jutó sajtó birtoklásában osztozkodókat, egyszóval a szellemi életben hatalomra törőket. Mert új helyzet volt: a korábbi intézményekhez a második félszázadban újak csatlakoztak; mozgásba jött a főváros: új esélyek, új karrierok ...

Tolongás, tülekedés kísérte ezeket, s „új erkölcsök” társultak a folyamatokhoz. Emlékezzünk csak Tolnai kifakadására (*A sötét világban*):

„(...) Szabad-e, hogy egyetlen magasabb törekvésű szépirodalmi társaságban az az ember legyen az elnök, aki egyetemi tanár, akadémiai osztálytitkár, pénzintézmények igazgatója, tagja, főrendházi jegyző, szerkesztő és a jó isten tudná megmondani, micsoda? (...) És szabad-e, (...) hogy olyan ember legyen a titkára, (...) a ki közepes író, ám Szász Károly úr veje.”

Mintha ezekből a jelenségekből merített volna egy jó adagot, s azt helyezte regényes történetekbe *A polgármester úr* vidéki és fővárosi helyszínein és népes szereplőgárdája mozgástereiben. Várhegy polgármestere, Tarczali Tamás az az ember, aki erkölcsi tisztaságával nemcsak Várhegynek, hanem a főváros erkölcsi állapotának is mérője (és mércéje) lehet. Amikor a fővárosba kerül, szerkesztőként is tiszta kézzel, feddhetetlen erkölcsi követelménnyel mér Czilleyék, Csigadombyék, Gara Pálék között. (A regénybeli nevek alig is rejtik, kikről van szó: egytől egyig Tolnai Lajos ellenfelei! „Fordítsuk le” a nevek némelyikét: Csigadomby: Rákosi Jenő; Gara Pál: Gyulai Pál; Alázatos Taksony: Beöthy Zsolt...)

Ez a regény újabban is megjelent; van esély, hogy elérhető. Tarczali Tamás harcaiból ezért csak azt a küzdelmet emelem ki, amelyben szerkesztői *erkölcs*e, igazságérzete vív napi ütközeteket az érdekből és az érdekre szövetkezett, politikát szolgáló szellemi világ ellenében.

Tarczali polgármester úr évtizedes várhegyi szolgálat után lép: úgy határoz, a fővárosba költözik. Volt némi pénze, voltak írói ambíciói (már csekélyke színműírói sikere is), vonzotta a lehetőség; pesti „barátai” is hívták: a Tükör című napilap szerkesztését veszi át Csigadomby Gábortól. (Paktum az ára: Tarczali követté választja a szerkesztőt, ő pedig beül Csigadomby székébe.)

Megérkezése percében sejthette volna (ha nem olyan hiszékeny), hogy nem egészen úgy állnak a dolgok, ahogy Várhegyen megállapodtak.

Csigadomby éppen falatozott szobájában.

– Hivatalos, vagy magánügy?

„– Azt gondolom, már odalent megbeszéltük részletesen. Én követté választlak, te átadod nekem a lapodat. (...)”

Kényszerű kompromisszumok árán megkötötett a szerződés, Tarczali szerkesztő lett.

Programja erkölcsi alapon áll. Az egyeztetés Csigadombyval rövid és – abszurd!

„– Olyan lapot akarok adni a közönség kezébe, mely úgy tartalomban, mint hangban tiszteletet vívjon ki.

– *Ez a mi dolgunk lesz, barátom.* De hogy szép lisztet őrölj; állandó sebes víz kell ám oda – azaz pénz, pénz, sok pénz.” (Kiemelés: D. F.)

Ezután jöttek a módszeresen adagolt „leckék”.

Az első Czilleytől kapta – levélben.

„Kedves Tamás!

Itt küldök egy felséges ódát *a leendő kultuszminiszterről* (...), kérlek közölni ezzel az alábbi megjegyzéssel: »Nem tehetjük, hogy a közönség legélénkebb figyelmét fel ne hívjuk e remek ódára, mely Alázatos Taksony kitűnő esztétikusunk szerint is – újabb óda-költészetünk legkimagaslóbb alkotása. Felséges a hang, erőteljes a nyelv, plasztikusak a képek, s a technika utolérhetetlen.« (...) Üdvözljük a jeles költőt, de a nagy férfit is, kihez e lángoló sorok írvák. Küldj kérlek ötven forintot. Csókol barátod, Czilley. Vezércikkedet a miniszternek bemutatam. El van ragadtatva. Táborunkba kell jönnöd – és a parlamentbe. Egy tárcát adok holnap Plautusról vagy Virgilről (...), mellékelnéd ide érette a tíz forintot. Újra csókol Ulrikod.”

A szerkesztő válasza: „Nincs pénz.”

Postafordultánál is hamarabb jött Kabay Pál, kezében Tarczali Czilleynek küldött tömör válasza. Ezt mondta Czilleyről:

„(...) Én útálom, mint a bűnömet, s minden atyafiságát megvetem – magamban, de inkább összetűzők egy útonálló rablóval, mint vele. Az csak pénzemet veszi el és legfeljebb életemet: ez nevemet öli meg. Írat Alázatossal egy irodalomtörténetet, s ott lepocskoltat. Azt száz buta magyarázza, ezer meg ezer ifjú tanulja, s tönkre vagyok téve az örök életig. Ez így van. Rögtön írj egy bocsánatkérő levelet, küldd el a pénzt, hívd meg vacsorára, simítsd el a dolgot, mert ha őt elveszted: égő láva alól épen jöhetsz ki, hanem az ő *nyelve megesz*. (...) *Lapod megbukik, darabodat még ma visszavetik*, elmehetsz vissza Várhegyre, vagy ahova a ő keze nem ér. (...) Hol a pénz? add ide, viszem neki. Aztán hagyj fel az idealista ostobaságaidal. Itt nem Árkádiában élünk, mint Várhegyen.” (Kiemelés: D. F.)

„– Meg fogom mutatni, hogy az ilyen hitvány gyomot kiirtom az irodalom kertjéből.”

Mivel ez sem volt elég Tarczalinak, jött Ábrahám. Egyenes beszéddel rekesztette be a szerkesztő értetlenkedését.

„– Hát te miféle párthoz tartoznál? Vajon előfizetőid nagy részét nem mi toboroztuk azzal, hogy: le Deákkal, Giczivel, Tiszával? (...) Te jól megszerezted magadat, a mi hátunkon átmentél a vízen, s most ah... ej! ni! No várj!

– Sohasem csaltam, de csalatni sem akarok.

– (...) Látom. Rendesen, aki a kormányhoz akar átcsapni, így kezdi: kommunisták vagytok; ti kivihetetlen akartok, ti forradalomba hajtjátok a nemzetet. Ó, sok tarka madár fűtta már ezt a sípot! Fújjad, de biztosítalak arról, hogy nemsokára magadnak fúvod. *Itt a szerkesztő* – fel akarlak szerencsétlen ember világosítani: *hát egy nagy semmi* (...).

Írja azt, amit mondunk: adja ki azt, amit írunk; támadja meg azt, akit kijelölünk. (...) Ezt a cikket még ma közöld c i c e r ó v a l. Légy okos.

– Még a legkisebb betűvel sem, Ábrahám, ha nem tartom jónak.” (Kiemelés: D. F.)

Három idézet jut eszembe ezek után.

„Úgy cselekedjünk, hogy megmaradjunk.” (Kemény Zsigmond)

„Józan, okos mérték. Ez folyamok partja.” (Arany János)

S a harmadik:

„Makacs, senkivel meg nem férő természet.” (Mikszáth Kálmán)

Tarczali a saját erkölcsre parancsát követve szerkesztett.

A Tükör hamarosan a hanyatlásnak is tükre lett: nem kellettek az újabb „oktatások”; az előfizetők számának állandó csökkenése – maga volt az „oktatás”. Az az idő is eljött, amikor a napilapot *kis heti lapocskára* kellett változtatni: „(...) a túlságosan bő kabátból sok nyirkálás által egy alkalmas gyermekmellény lett. Mikor először megjelent a *Kis haza*: társadalmi, politikai, szépirodalmi és iskolai és egyházi s részben gazdasági lapocská (...) a Tarczali család hangos hahotában tört ki: nini! a kis törpe, a kis liliputi (...)! Egymásra néztek, amint azonban észrevették egymás szemében a csillogó és kitörni készülő könnyeket, félre fordultak!

Ó, hogy kacagtak! Talán maguk se tudták, mit kacagnak.”

Tolnai azonban tudja: valaminek egy valószerűtlen méretben kicsinyített (vagy nagyított) mása: a *paródiája*! Ennek komikuma kacagtatta meg a csalá-

dot; ám amikor rádöbbenek a nevetést kiváltó okra, a kacagásba belecsillogtak a humor könnyei.

De itt még nem volt vége a szerkesztő karrierjének. Mivel az előfizetők számát a Kis haza sem fordította jóra, Tarczali újra változtatott – nevet: „(...) a magyarnak nagy haza kell. Széles birodalom, amilyen volt Nagy Lajos és Mátyás dicső birodalma.”

„Igazság”. Ez került a címlapra.

„Néhány előfizető jött is, de sok meg elmaradt. Igazság? De ki keresi most az igazságot? Írta volna, hogy Szerencse vagy Magyarok istene vagy A nép zászlója vagy Szent nép (...) vagy bármit, csak ezt ne: Igazság – mert nem jár erre most idő.”

Íme Tarczali pesti életének egy kis darabkája. Kezdetről az jellemezte, hogy két erkölcs feszült egymásnak.

Az igazság szellemében cselekvő szerkesztőé a rugalmatlanság tehertételével, és a pesti „elit” pozícióharca az érdek (pártérdek) fedezékéből.

A szerkesztő rugalmatlansága a képtelenség komikuma (ironikus) helyzetbe vezetett, a parancsoló „elit” helyzetéből csak bosszúra futotta. (Igaza lehet Dobossy Lászlónak, aki Hasek-könyvében azt írta, hogy „Van ún. akasztófahumor, de nincs például trónhumor”).

Ha tönkre is ment ez a vállalkozás, a végén öröm (?) is jött Tarczali Tamás pesti otthonába: azonban ebből sem hiányzott az irónia. Várhegyről jött az elismerés, Késő Pál hozta: *A nagy remények és várakozások társasága* dísztagjává választotta elismerve tehetségét és a Tükör „nemes, erélyes szerkesztését”.

Mi volt még hátra Tarczali Tamás „pokoljárásából”?

A hazatérés. Az egész családé.

Együtt mentek a Bakalovics színtársulattal. Játsszani Várhegyre.

Tagja volt a társulatnak Tarczali is, gyermekei is.

A Bakalovics társulatot viszi a vonat Várhegyre.

Az első előadás: *A királyi tanácsos*. Szerzője: Tarczali Tamás.

A második a *Lear király*, benne *Edgar* szerepében a város volt polgármestere, Tarczali Tamás.

Idill a regény végére?

„Mihályfi, a polgármester és Czillei Béla, a helyi lap szerkesztője konferenciát hívtak össze, melyben határozatba ment, hogy Tarczalit kifütyülik.” (Tényleg vannak kezek, melyek messzire érnek!)

Tarczali jól akart játszani. Meg kellett volna már jelennie az első felvonásban, hanem „Bakalovicsné (...) úgy rendelkezett, hogy csak a második felvonás dereka táján jelenjék meg, mint az üldözött Tom, a szegény koldus Tamás. Addig pedig jelentse a rendező, hogy elháríthatatlan és hirtelen akadály miatt *Edgar* szerepét Száva úr adja.”

Elérkezett Tarczali úr jelenése.

„Leveti lepedőjét, s a második felvonás harmadik jelenetében kilép a színre.

Ah, istenem! – fogják be szemeiket a nők, hogy ily rongyban látják az egykori boldog, deli embert. (Hiszen csak játék!)

A férfiak, a régi választók, barátok, vendégek borzadva nézik a nyomorultat és (még Mihályfiék is) viharos tapsban törnek ki. Percekig nem akar szünni a

taps, az éljen, a tombolás, de itt-ott belesüvölt a Czille Béla indítására a fütty is, mintha a szél ordítana csak.”

„Edgar (egy fenyéres vidéken):

... Egy faodú

*Rejtett el a hajtók elől. Csak egy
Rév sem szabad. Nincs hely, hol rendkívüli
Vigyázat és őrség lesben nem áll,
Hogy elfoghassanak...*

*Szándékom a legaljasabb s szegényebb
Alakba búni, melyben valaha
Embert az ínség és megvettetés
Barmok közé alázott. Arcomat*

*Bepiszkolám, egy durva ágyterítő
Ágyékomon ...
Így szállok szembe széllal és az ég
Minden dühével, nyíltan, csupaszon.*

– Sír, ah, amott – fordul a közönség egy pontra –, a leánya sír, a kereskedőné sír...

Szegény Tamás! Ez mégis valami.

Edgár most semmi. (El.)

A nép tapsol, tombol, ordít, dörömböl; Tarczali Tamás; lássuk, ki vele! a polgármester! Éljen. Halljuk. Tar-cza-lii!

(...)

– *Edgár most semmi* – mormogja lesütött fejjel, sötét, zavaros szemekkel Tarczali Tamás. – *Edgár most semmi...*”

„Sok év telt el azóta! A jó Tarczaliné, az egykor irigyelt, boldog Tarczaliné kűnn nyugszik a lombos temetőben; a két színész-leány ki tudja, hol eszi a kemény, fekete kenyeret, és aratja a vidéki hálás koszorúkat, vagy éneklí vidáman, vidám nép előtt: A kórista kenyér / De kutya kenyér. Aladár meglehet valahol már színigazgató, míg az öreg, ősz, elsoványodott Tarczali ott *édegel kedves leányánál, Elíznél*. Ritkán szól egyet-egyet, s ha hosszú hallgatás után, valami régi képet kergetve, föl-fölkíált, mély nyögéssel tördeli: *Edgár most semmi, semmi.*”

3.4. Bárók, „Oszlopok”, egyéb népek... Az oszlopbáró

(1884, Aigner Lajos)

Összegezés helyett

Ha Schwindler Gusztáv abban a szerepben, ahogy *A báróné ténsasszonyban*, a századvégen és utána már nem is szerepel, megmaradt belőle, ami a mindenkori életből kiűzhetetlen: a svindler és a svindlerség. Megmaradtak „játsszótársai” is: a László Károlyok, a Baranyai testvérek. Sokféle változatban, ám lényegében változatlan erkölccsel jelen vannak a Benedek grófok – akár

pompásabb kastélyokkal, mint az almáshegyiek vedlett birodalma. A Kéryek is önérzetükkel, első osztályra rendelt „cifrálkodásukkal”. Ami a „mi fajunkat” illeti, nos, azok a kapcsok még erősebbek lettek; az az ember érzése, az utódok a századvég nemeseihez jártak iskolába! És hogy a polgármesterek „támasza, talpköve” az a „tisztá erkölcs”-e manapság, amit Tarczali Tamás tűzött ki maga és világa elé, szeretnénk remélni, ám a Csigadomyak és az Ábrahámok egymás sarkát (egymást!) tapossák azóta is!

A visszapillantó tükör még egy jellegzetes alakot mutat Tolnai hősei sorában: az „oszlobárót”.

Hőse Ladár Ádám, akit édesanyja azzal a programmal ültetett be Öreg-Telek gyengécske, ám „célszerű” gimnáziumába, hogy a bizonyítvány után a nemesi család hagyománya szerint „oszlop” legyen. Azt is meghagyta, akiknek kellett (a gimnázium tanárainak, Ádám iskolatársának és földijének az elszegényedett nemesek fajtájából, aki korrepetálta, mi több, vonszolta osztályról osztályra, Ilyés Sándornak), hogy mit jelent az ő nemesi köreikben ez a küldetés:

„Nekem ez az egyetlen fiam van csak; lányom, igaz, van négy, de már mind férjnél; ennek kell a Ladár nevet fönntartani becsülettel, tisztességgel. Én nem vagyok gazdag, de azért Ádámnak oszlopnak kell lenni; olyannak, aki minden egyetlenben, társaságban, osztályban emberül megtegye a magáét. Az öreg báró már beteges: Ádám fogja betölteni a helyét (...).”

Sándor segített: korrepetált, biztatott, a lelkiismerete volt... Ahol nem tudott segíteni, ott tette a magáét Öreg-Telek oszlobárókat nevelő iskolája.

Így érkeztek el a végbizonyítványig.

Kocsi jött a két fiúért. Hazafelé a kasznár, kezében a két bizonyítvánnyal, elkészítette Öreg-Telek „egyenlegét”:

„– Ehol a nagyság báró úré – kivettem. Ez a bizonyítvány, domine, igazságos, tiszta kitűnő, aztán, magaviselete mintaserű, feddhetetlen. Nos, hát a magáé jó uram? Lássam (...), kivettem a maga bizonyítványát is, magam tettem le értre a taksát. Itt van, de kitűnő csak elvéve sétál benne vagy egy. Ilyen ám az igazságos sors.”

Ünnepre érkeztek: az új iskola és a „menház” felavatásával megvárta fiát a báróné: egy ilyen fényes napon lépjen be a megye életébe: itt van Ladár Ádám!

Itt van a „korrepetitor” is, meghívta a báró. Nem rossz az, ha a közelében van. Meg aztán lássa, hallja, hova és miként lép Ladár Ádám.

Látott is, hallott is. Hallotta a „lent” hangját és a „fent” hangosnál hangosabb retorikáját.

„Lent” a tanító beszélt neki: monológot mondott, „háttérszöveget” a harsozó ünnephez.

„A bárónénak (...) isten azt a bogarat röpítette a fejébe, hogy oszlopasszony legyen. (...) Ez a passioja. (...) Szörnyű szeszélyes asszony, irtóztató makacs. A mennyi csavargó, részeges, rest, bukott mesterember, meg eliszákosodott cselédasszony, szakácsné, mosóné van a vidéken: azt mind összefogdostatta és építtetett számukra egy granariumból menházat. (...)

Jó volna, igazán jó volna, ha az ifjú bárónak lenne esze, hogy látná ezt a sok bolondságot és csapna szét ebben a kötnivaló Falstaff-hadban. (...) Fel kell vilá-

gosítanom a bárónét, hogy lopják, csalják, kacagják, csúfolják az oszlopságával. (...) Jó, legyenek a bárónék oszlopok, segítsenek a szegényen, az a legszebb feladatuk, de ne játsszanak komédiát. No, nézze, a vén báró a legkegyetlenebb uzsorás, oly fukar, hogy egy krajcárért megenné az embert, s a felesége (...) szedi a szegényeket, sír velök és kötözi a fekélyeseket. Valjon őszintén teszi ezt? Ha igen, akkor (...) becsülöm; de ha csak hiúságból teszi, hogy az újságok magasztalják és elnyerje a palotadámaságot, a fia meg a főispánságot, akkor (...)

A belső cseléd hét számra feketik betegen, azt ütik, verik; fizetését minden csekély hibáért lefoglalják; éheztetik, mint a kutyát, vagy eszik egészségtelen korpa-kenyeret: ezeket nem látja meg a jó oszlobbáróné. (...)

Erkölc? Itten?

Most a napokban meghal egy úri származású vén leány. (...) Három pap, négylovas halottas kocsi, hat halál-legény fáklyával. (...) Erre volt pénz, segedelem. De mikor meghal egy szegény asztalos, a ki után hat árva marad: ezt takarítsa el a jó isten. Ezeket kell megértetni az ifjú báróval. (...) Ha oszlop, legyen igazi oszlop."

„Fent."

A megyei aljegyző sűrög-forog.

„Pohárbeszédet” köszönt az ifjú báróra.

„A mennyi oszlop elképzelhető, egyház oszlopa, iskola oszlopa, megye oszlopa, jog oszlopa, női erények oszlopa, a közmunka oszlopa, a felvirágoztató atletika oszlopa, halászat, vadászat, irodalom, nemzetiség, haza, emberiség, egyetértés, egyenlőség, szabadság – és még némely szép dolgok oszlopa – ez mind-mind Ladár Ádám."

A megyei aljegyző mindenütt ott téblábol, ahol Ádám báró. „Tanácsokat” osztogat az oszlobbárónak üdvözlő beszédeihez, mert ha rá hallgat, „hódítani fogunk” (így: többes számban!).

„A magyarnál fő, édes barátom, a beszéd, a ki beszélni nem tud, órálni, dikciózni, föllengősen, hazafiasan, ellenzékiesen: az nálunk szerencsétlen csillag alatt született. (...) Első a beszéd. (...) Aztán, ha egyszer népszerű lettél: azt tehetsz, a mit akarsz, válogathatsz hivatalokban – s te, te fiú: válogathatsz asszonyban, leányban, kedved szerint. (...)

Az aljegyző úr kivette nagy, ökölnyi ezüst óráját s odatartotta elé, hogy nézzem meg jól, mert antik, a híres kancellárus őse volt. Megnézte, hány óra, s átölelte bizodalmasan a bárót. (...)

Köhögött, mély hangján olvasni kezdte a toasztokat.

– Majd maga, öcsém ezeket azonnal lekapja, jó öreg betűkkel – fordult felém fél fejfel. (...) Pompásan fog menni, de bátor légy, vágd a jobb kezedet a mellényed elejébe s a bal kézzel csöndesen babrálsz a pohárral. Ez az én modorom – igen hatásos. Egy új Vesselényit csinálunk belőled. Csak a végén ezt a citátumot, hogy: *minden erkölcs támasza talpköve a tiszta ország*, mely ha megvész – –

– Alázatosan kijavítottam, hogy *minden ország*...

– Csiba! – utasított rendre... – Róma megdől s rabigába görnyed – ezt hangsúlyozd hatalmasan. Ezt, hogy „rabigába” – ezt szereti a magyar. Talpra! Előre! ezek a főszavak. (...) *A magyart dicsérni kell: s verebet fogatsz vele* (...).”
(Kiemelés: D. F.)

Kisvártatva kiderült: miért e nagy önzetlenség.

„Főjegyző akarok lenni. Ha te dicsérsz, megvan.(...) Vállat vállhoz, s te pár év múlva főispán, én alispán – s a megye a miénk. (...) No de most pajtás siess, jönnék a küldöttségek.” (Kiemelés: D. F.)

Valóban.

A központi borászati egylet – hozta az elnöki széket – száz forint;

Ipar szövetkezet – elnöki szék – ötven forint; – és így tovább.

Egészen addig, amíg jött a főrendező, s jelentette, hogy a nép s a papság teljes segédlettel várja az urakat, ő Méltóságait, Nagyságait, ő hercegségeket – a templomban.

Jöhet az új iskola és a menház avatása. Itthon van Ladár Ádám, az oszlop-báró!

Az utolsó fejezet címe ebben az ünnepben is *nevetést ígér*: Ádám báró a hazáé!

Szatirikus nevetést, ironikusát? *Újjászülőt, felszabadítót aligha!*

Nem tülekedtek az irodalomtörténészek Tolnai Lajos életműve körül, ma kiváltképp nincs tülekedés. Senki sincs. Valójában Gergely Gergely az egyetlen, aki teljességre törekedő, tudományos teljesítményt szentelt életművének: 1964-ben monográfiában összegezte az életmű értékeit.

Nem mozdított köveket a monográfia sem. Sőt az sem, hogy az ötvenes-hatvanas években jó félszázados szünet után több regénye újra megjelent. Ma sincs mozgolódás, pedig egy-két könyvét megint kiadták. Mégis: talán érdemes szóba hozni „az elsikkasztott”, ám a figyelmünkre változatlanul érdemes „magyar regényíró elmét”, Tolnai Lajost.

Fotó: Druzsán Iván

Fotó: Kovács Tibor

Tolnai Lajos a XIX. század végének népszerű prózaírója volt. Olvasták, akár Jókai Mórt vagy Mikszáth Kálmánt. Halála után (1902) egy ideig még éltették könyveit, ám azok (el-)fogytával eltűntek az olvasók is.

A XX. század közepén újra kiadták néhány regényét és elbeszélését. S ekkor itt-ott csoda esett! Kaposvárott a Tánácsics-gimnázium III. B osztályában valóban: Boros Dezső tanár úr a kezünkbe adta *Az ötforintos* című kisregényt!

A nyolcvanas évek utáni évtizedekben az ELTE tanáraként irodalomtörténeti előadásaim programjába iktattam vagy *A báróné ténsasszony* című regény évtizedét, vagy *A polgármester úr* drámai erővel alkotott társadalomrajzát. Érdeklődésben nem is volt hiány, a 'svindler' báró könyve azonban utoljára 1905-ben jelent

meg; hallgatóim valahogy mégis megszerzték, „add tovább”-úton másokhoz is eljuttatták. Utólag is elismerés érte!

Az utóbbi években ismét kezdenek megjelenni Tolnai könyvei. (*A báróné... most sem!*)

Mintha rugóra – megmozdult bennem valami.

Rendhagyó módját választottam az „újrakezdésnek”: „*mustrát*” válogattam, hosszabb szemelvényeket Tolnai legjobb regényeiből; hasson maga – az író!

Miben bízom?

Abban, hogy sikerül megéreztetni: miért olvasta Tolnait a XIX. század vége.

Miért hajtott zászlót életműve előtt Móricz Zsigmond?

Miért vette kézbe '57-ben Kaposvárott Boros tanár úr áldott szavára a Tánácsics III. B osztálya *Az ötforintost*?

S végül: húsz-harminc évvel ezelőtt miért kerítette elő (a föld alól is) *A báróné... regényét* az ELTE magyar szakosainak egy-egy csoportja?

Cédrus Művészeti Alapítvány
1136 Budapest, Pannónia u. 6.
Mobil: (30) 511-3762

Felelős kiadó: Szondi György
Szöveggondozó: Kovács Ildikó
Tördelőszerkesztő: Szondi Bence

E-mail: szongy@gmail.com
Honlap: www.naputonline.hu

ISSN 1787-6877
ISBN 978-615-6180-20-9